A SANSKRIT ESSAY

S.C.U

Digitized by eGangotri Trust

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

નિવેદન.

આ નિબંધ વાચક સન્મુખ મુકતાં એ વિષે કેટલીક બાબત જણાવવા જેવી છે. મુંબાઇની "ધી એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજ"માં દર વર્ષે "સુંદરજી જીવાજી પ્રાઇઝ" નામનું રૂ. ૬૦)ની કીંમતનું એક ઇનામ અપાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય સંબંધી કોઇપણ બહાર પાડવામાં આવેલા વિષય ઉપર સૌથી ઉત્તમ નિબંધ તેજ ભાષામાં લખનારને એ ઇનામ મળે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૬માં એ ઇનામ માટે "મહાકવિ બાણ અને તેના ગ્રંથો" એ વિષય જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. હું તે વખતે ઇન્ટરમીડીએટ આર્ટસ ક્લાસમાં હતો અને બાણપુત્રકૃત કાદમ્બરી ઉત્તરાર્ધ અમારા અભ્યાસક્રમમાં હોવાથી આ નિબંધ લખવાની સહજ પ્રેરણા થઇ. એની સરતો પ્રમાણે લેખકનું મુળનામ ગુપ્ત રાખી એક બાહ્યનામ પસંદ કરી તે નામે નિબંધ આપવાનો હતો. મેં 'તદ્‌ગુણૈઃ કર્ણમાગત્ય ચાપલાય પ્રચોદિતઃ।' એ વાક્યને બાહ્યસંજ્ઞા તરીકે રાખ્યું હતું. સુભાગ્યે એ ઇનામ મનેજ મળ્યું અને તે પછી કેટલાક શુભેચ્છકોના કહેવાથી એ નિબંધ છપાવ્યો છે. ગુજરાતી ભાષાન્તર સિવાય જનસમૂહના મોટા ભાગને એ નિરૂપયોગી થઇ પડશે એમ સૂચના થવાથી તે પણ પાછળ ઉમેર્યું છે. તેઓને બાણ તથા કાદમ્બરી વિષે કાંઇક જ્ઞાન મળશે અને ગુજરાતી ભાષાન્તર મારફતે કાદમ્બરીરસમત્ત તેઓ થશે એમ આશા છે.

આવા નિબંધોમાં સામાન્ય રીતે બને છે તે પ્રમાણે આ નિબંધમાં પણ કાંઇપણ મૂળલેખનશક્તિ જણાશે નહિ. મારા મત પ્રમાણે આવા નિબંધોમાં સંશોધન (Research) નહિ પણ એકીકરણ (Collection) ની ખાસ જરૂર છે. વિદ્વાનોને અને અભ્યાસકોને એમાં કાંઇ નવું જોવાનું કે જાણવાનું નહિ મળે અને તેમ કરવાનો ઉદ્દેશ પણ નથી. જોનારને જણાશે કે આમાંની સઘળી બાબત બીજાં પુસ્તકોમાંથીજ લીધેલી છે. પ્રો૦ પીટર્સન અને મી. કાણેની કાદમ્બરીની આવૃત્તિઓની અને મી. છગનલાલ હરિલાલ પંડયાની ગુજરાતી ભાષાંતરની આવૃત્તિઓની મૂખ્ય સહાય લેવામાં આવી છે. આખો નિબંધ તે ઉપરજ રચાયો છે એમ પણ કહી શકાય.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

નિવેદન.

આ નિબંધ વાચક સન્મુખ મુકતાં એ વિષે કેટલીક બાબત જણાવવા જેવી છે. મુંબાઇની "ધી એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજ"માં દર વર્ષે "સુંદરજી જીવાજી પ્રાઇઝ" નામનું રૂ. ૬૦)ની કીંમતનું એક ઇનામ અપાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય સંબંધી કોઇપણ બહાર પાડવામાં આવેલા વિષય ઉપર સૌથી ઉત્તમ નિબંધ તેજ ભાષામાં લખનારને એ ઇનામ મળે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૬માં એ ઇનામ માટે "મહાકવિ બાણ અને તેના ગ્રંથો" એ વિષય જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. હું તે વખતે ઇન્ટરમીડીએટ આર્ટસ ક્લાસમાં હતો અને બાણપુત્રકૃત કાદમ્બરી ઉત્તરાર્ધ અમારા અભ્યાસક્રમમાં હોવાથી આ નિબંધ લખવાની સહજ પ્રેરણા થઇ. એની સરતો પ્રમાણે લેખકનું મુળનામ ગુપ્ત રાખી એક બાહ્યનામ પસંદ કરી તે નામે નિબંધ આપવાનો હતો. મેં 'તદ્‌ગુણૈઃ કર્ણમાગત્ય ચાપલાય પ્રચોદિતઃ।' એ વાક્યને બાહ્યસંજ્ઞા તરીકે રાખ્યું હતું. સુભાગ્યે એ ઇનામ મનેજ મળ્યું અને તે પછી કેટલાક શુભેચ્છકોના કહેવાથી એ નિબંધ છપાવ્યો છે. ગુજરાતી ભાષાન્તર સિવાય જનસમૂહના મોટા ભાગને એ નિરૂપયોગી થઇ પડશે એમ સૂચના થવાથી તે પણ પાછળ ઉમેર્યું છે. તેઓને બાણ તથા કાદમ્બરી વિષે કાંઇક જ્ઞાન મળશે અને ગુજરાતી ભાષાન્તર મારફતે કાદમ્બરીરસમત્ત તેઓ થશે એમ આશા છે.

આવા નિબંધોમાં સામાન્ય રીતે બને છે તે પ્રમાણે આ નિબંધમાં પણ કાંઇપણ મૂળલેખનશક્તિ જણાશે નહિ. મારા મત પ્રમાણે આવા નિબંધોમાં સંશોધન (Research) નહિ પણ એકીકરણ (Collection) ની ખાસ જરૂર છે. વિદ્વાનોને અને અભ્યાસકોને એમાં કાંઇ નવું જોવાનું કે જાણવાનું નહિ મળે અને તેમ કરવાનો ઉદ્દેશ પણ નથી. જોનારને જણાશે કે આમાંની સઘળી બાબત બીજાં પુસ્તકોમાંથીજ લીધેલી છે. પ્રો૦ પીટર્સન અને મી. કાણેની કાદમ્બરીની આવૃત્તિઓની અને મી. છગનલાલ હરિલાલ પંડયાની ગુજરાતી ભાષાંતરની આવૃત્તિઓની મૂખ્ય સહાય લેવામાં આવી છે. આખો નિબંધ તે ઉપરજ રચેલો છે એમ પણ કહી શકાય.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

એ સજ્જનોનો ઉપકાર માનવાની આ તક હું લઉં છું આમાંની ભૂલો માટે હુંજ જવાબદાર છું. આવા વિષયની મહત્તાના પ્રમાણમાં નિબંધ ઘણોજ ટુંકો છે અને જોઇએ તેટલાં પુસ્તકો વાંચવામાં નથી આવ્યાં તે હું કબુલ કરૂં છું. બાણની ભાષા અને રચના તથા તેણે વાપરેલા શ્લેષ ઉપર વિદેશીય વિદ્વાનોએ કરેલી ટીકાનો શક્તિ અનુસાર જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે કેટલે અંશે સફલ થયો છે તે તો વાચકજ કહી શકે.

સંસ્કૃત નાટકોના ભાષાન્તરો અને તેમની પ્રસ્તાવનાઓ સિવાય સંસ્કૃત સાહિત્યને લગતા લેખો ઘણાજ થોડા છે એ સખેદ કબુલ કરવું પડે છે. આ પ્રાન્તમાં સંસ્કૃતનું જ્ઞાન અને તેનો શોખ પ્રમાણમાં ઓછાં છે. યુનીવર્સિટીનાં સંસ્કૃતનાં ઇનામો જીતનાર ગુજરાતીઓ અપવાદ જેવા અને આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલાજ છે એ વાત શરમાવા જેવી છે.

આ નિબંધ ઉપર એક મિત્રે કરેલી ટીકા યોગ્ય હોવાથી તે નોંધવા રજા લઉં છું. તેમના કહેવા પ્રમાણે આ નિબંધની ભાષા અને વાક્ય રચનામાંનું સંસ્કૃત અંગ્રેજીની છાયાવાળું (Anglicised Sanskrit) છે. આ દોષ હું કબુલ રાખું છું અને બચાવમાં એટલુંજ કહીશ કે એ જ્ઞાન પરભાષા મારફત મળેલું હોવાથી તેની અસર જાણ્યે અજાણ્યે રહી ગઇ છે.

આ નિબંધ છપાવ્યોજ ન હોત તો શું? છપાવવાથી કાંઇ ખાસ નુકશાન કે ફાયદો નથી પણ ઘરમાં પડી રહે અને ખોવાઇ જાય તે કરતાં છપાઇને સમાજમાં ફેલાય તેથી કાંઇક તો ફાયદો થશેજ એમ ધારીને છપાવ્યો છે. મિત્રો અને વિદ્વાનો ખામીઓ માટે ક્ષમા આપશે એમ આશા છે. સૂચનાઓ આભાર સહિત સ્વીકારવામાં આવશે.

આ નિબંધ છાપવા માટે તૈયાર કરવામાં મદદ આપવા માટે મી૦ કૃષ્ણચંદ્ર ગંગાશંકર ભટ્ટનો અને કામ ઘણું હોવા છતાં ઝડપથી છાપી આપવા માટે "જૈનવિજય" પ્રેસના માલીકનો આભારીછું.

૧ જુન ૧૯૧૦ } શાંતિલાલ હરજીવન શાહ.
આમોદ. }

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

महाकविबाणः तत्कृतयश्च ।

अखिलदिगन्तप्रसृतकीर्तिः कविकुलगुरुर्हृतविद्वज्जनमना गीर्वाणभाषाकोविदशिरोमणिः 'बाणोच्छिष्टंजगत्सर्वं' इति प्रथितयशा बाणः कस्मिन्समये संबभूव कतमद्गोत्रमलंचकार कौ तस्य भाग्यवन्तौ पितरौ कश्च महीपतिस्तन्मण्डितपरिषदासीत्, एतत्सर्वं नास्ति विवादग्रस्तं यथा कालिदासादिकानाम् । स्वग्रंथपरिस्थापितकीर्तिभिस्तैस्तैः कविभिः न कदाचित्कचिदपि एतत्सर्वं स्वपुस्तकेष्वन्यत्रवा परिलिखितमस्ति । अतस्तेषां विषयेऽस्माकं ज्ञानं नष्टप्रायं टीकाकारप्रकीर्णग्रंथकारलब्धम् दन्तकथाख्यायिकादिभ्यश्चोद्भूतमस्ति । तस्मादेव कारणात्तेषां विषये नास्त्येवास्मज्ज्ञानमित्येव वक्तव्यमुचिततरम् । केचिद् बाणबिल्हणादयस्तु स्वग्रंथारंभे दत्त वंशावलयः ख्यापितस्वभूभृद्विख्यातयश्च सन्ति । राजवर्णनात् 'हुएनत्संग' प्रभृतीनां वर्णनसाम्याद्राजतरंगिणीप्रमुखानां प्रमाणाच्च तेषां विषयेऽस्माकं ज्ञानं स्फुटतरं भवति ।

अनेन कविना स्वरचितकादम्बरीमुखे संक्षिप्तं कुलवर्णनं 'वात्स्यायनवंशवर्णनम्' इति नाम्ना पद्येन विज्ञापितमस्ति[1] । हर्षचरिते तु स्वकीयं पैतृव्यं चाख्यानमति दीर्घतया दत्तमस्ति । हर्षचरितस्याद्यौ द्वावुच्छ्वासौ तृतीयस्य च महीयान् भागो वंशवर्णन एव व्यापृतः । स्ववंशविख्यातिप्रसारणयत्नस्यापरिपक्कवाग्विलासस्य चैतत्फलमित्य-

---

१ तत्पुत्ररचनैषा इति केषांचिन्मतिः । अस्य विवादवशत्वाद्विस्तरतया अग्रे लिखितमस्ति ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

पि मतमस्ति केषांचित् । यथैव बाणेन हर्षचरिते दत्तं तथैवात्र तस्य वंशवर्णनं नातिविस्तरतया दग्धः ।

पुरा विबुधपरिषदि मण्डपालेन[1] मुनिना विवदमानस्तारापतिसहोदरोऽत्रिसूनुः सुलभकोप ऋषिर्दुर्वासा दुःस्वभावेनासंस्कृतमयमुच्चारं चकार । प्रज्ञतयापरे देवा मूकं स्थिताः । देवी सरस्वती तु दैववशात् स्मितं चक्रे । एतद् दृष्ट्वा तां शप्तुं स्वहस्ते स जलं जग्राह । उत्पन्नभयाः सर्वयासनेभ्य उत्थितास्तं च निवारयितुं येतिरे । परंतु न सावित्री प्रार्थना न ऋषिविज्ञप्तयो न च स्वतपोरक्षणार्थं तत्पितुरत्रेरुपदेशा अलम् । शापपानीयं भूमौ क्षिप्त्वा सोऽब्रवीत् । रे ज्ञानलवदुर्विदग्धे करिष्यामि ते दर्पविदारणम् । मर्त्यलोकवासिनी भव । यदा च प्रतिशापं दातुं तत्परा बभूव सावित्री तदा 'न खलु साधुसेवितोऽयं पन्था येनासि प्रवृत्ता न च असंस्कृतमतयोऽपि द्विजा अपमानोचिता' इति तां सरस्वती निवारयामास ।

अन्ते ब्रह्मोवाच भो ब्राह्मण, न विद्वज्जनचरित एष मार्गः । क्रोधान्धकारे निमिलिते तेऽन्तश्चक्षुषी । न दोषादोषं पश्यति ते मतिः । विवेकशून्यं संजातमस्ति ते मनः । परदोषदर्शनदक्षादृष्टिरिव कुपिताबुद्धिः ते न पश्यत्यात्मरागदोषम् । इति । सरस्वतीं च सान्त्वयन्नाह । मा त्वं निर्विण्णा भूः । ममासांनिध्यदुःखितस्य ते मनस इयं सावित्री तव सहगामिनी भूत्वा रतिमभ्युपपादयिष्यति । आत्मजमुखकमलावलोकनावधिश्च ते शापोऽयं भविष्यति । सावित्री सरस्वत्यौ यावदनुमन्दाकिनीतटं मर्त्यलोकमवतरतस्तावत्तयोरेका

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

१ मण्ड उपमन्युरित्यपि ।

Digitized by eGangotri Trust

" अपश्यच्चाम्बरस्यितैव हारमिव वरुणस्य, अमृतनिर्झरमिव चन्द्राचलस्य, शशिमणिनिस्यन्दमिव विन्ध्यस्य, कर्पूरद्रुमद्रवप्रवाहमिव दण्डकारण्यस्य, लावण्यरसप्रस्रवणमिव दिशाम्, स्फटिकशिलापट्टशयनमिवाम्बरश्रियः, स्वच्छशिशिरवारिसंपूर्णं, भगवतः पितामहस्यापत्यं, हिरण्यबाहुनामानं महानदं यं जना शोण इति कथयन्ति[1]" तत्र दृष्टिगोचरं बभूव च नदीरोधः " सञ्चरन्नप्सरःकामिनीश्रोत्रशिखरारोहणप्रणयोचितैस्तरङ्गानिलाहतिविलोलवृत्तिभिः किसलयैरविरलकुसुममकरन्दलोभपुञ्जितानां च मत्तमधुलिहां मञ्जुना सिञ्जितरवेण दुरादाह्वयन्तमिव, मुहुर्मुहुरुन्मुक्तमधुरकेकारवैर्वनशिखण्डिभिरुत्कन्धरैरवलोक्यमानं, प्रतिपक्षमिव सर्वसंतापानां निर्गमप्रमार्गमिव सुरभिमासस्य, आश्रयमिव मकरध्वजस्य, उत्कण्ठा विनोदस्थानमिव रतेरास्पदमिव सर्वरमणीयानामनवरतचलितसुरभिशीतलतरंगमारुताभिवीजितशिलातटसनाथं च[2] "। शिलाशकलकृतशयनीये स्वप्रतिष्ठापितं पिनाकिलिंगमतिभक्त्या पूजयन्त्यौ तत्रैव पर्णकुटीमध्यूषतुः ।

एकदा ते आगच्छन्तं सादिवृन्दं ददृशतुः । तेषां मध्ये आसीदेकोऽष्टादशवर्षदेशीयः कवचधारिणापरेणानुगम्यमानः कोऽपि कुमारः । तत्र निवसत्योस्तयोर्वार्तां परिजनमुखादुपश्रुत्य स्वजविनं कण्टकेनोत्साहयंस्त्वरया तत्स्थानं प्राप । दूरादेव तुरगादवततारानिवारितपरिजनश्च तेन द्वितीयेन साधुना सह चरणाभ्यामेव सविनयमुपससर्प परिगृहीतातिथ्यश्चबभूव । सावित्री उवाच । भवन्मित्रकौशल्य-

---

१ बाणो हर्षचरिते । यं जनाः 'शोण इति कथयन्ति-होमरेणापि एवमेव लिखितं भवतीत्यत्र पिट्सनः । २ बाणस्य उत्तरार्धं ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

पेशलतयोत्पन्नकौतुकः सहपांशुक्रीडापरिचयपेशलः सखीजनोऽयं मे प्रश्नकर्मणि नियोजितस्तदौत्सुक्यनिवारणेनात्मानमनुग्राह्यमानमिच्छति। स प्रत्युवाच। एतन्मे मित्रं भृगुवंशाभरणं महर्षेश्च्यवनस्य बहिर्वृत्तिर्जीवितं तदपत्यं दधीचनाम। जनन्यस्य जितजगतोऽनेकपार्थिवसहस्रानुयातस्यशर्यातस्य सुता राजपुत्री त्रिभुवनकन्यारत्नं सुकन्यका नाम। मातामहगृहे संजातः परिपक्वयाः पितृगृहं प्रत्यधुना गमनं करोत्यहं च तमनुसारी विकुक्षीति च निवेदयामास। तयोर्वृत्तान्तं जिज्ञासमानः स "काले तज्ज्ञातं भविष्यति" इति सावित्र्या प्रत्युक्तः। तावपि च्यवनाश्रमं प्रति जग्मतुः। दधीचस्तु सरस्वती हृदयं जहार। नक्तंदिवं तत्स्मरणोन्मुखी बभूव। विरहदुःखदुःखितं स्वर्गमप्यकामयमाना तद्दर्शनैकोत्सुक्यपूर्णहृदया गते तस्मिन् तामेव दिशं विलोकयन्ती कृच्छ्रादिव संजहार दशम्। एवमेव निर्वाहितेषु कतिपयेषु दिवसेषु आगत्यैकदाब्रवीद्विकुक्षी। मन्मथविकारवशंगतेन मे सुहृदा न भवती विस्मृता। आगमिष्यति च सपदि तस्य बहिश्चराः प्राणाः वारांगना मालतीनामा। आगत्य सातिक्रान्तेमध्याह्ने स्नानार्थं गतायां सावित्र्यां साकूतं स्मितं कृत्वा स्मरविकारविवशस्य दधिचस्य वार्तां न्यवेदयत्। त्वदधीनास्मि संवृत्ता इति सरस्वत्या प्रार्थिता तुरगमारुह्य तस्या हृदयनाथं तत्रानिन्ये। गच्छत्सु सुखपूर्णेषु दिनेषु आपन्नसत्वा सा सारस्वताख्यं पुत्रं जनयित्वा सर्वज्ञो भूया इति तस्मै आशिषं दत्वा चतुराननाहूता त्रिदिवं जगाम। तद्देवपत्न्यामक्षमा-

---

१ एतादृशाः कथाविभागाः कादम्बर्या स्थूललेखा इति पिटर्सनः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

२–३ बाणो हर्षचरिते।

Digitized by eGangotri Trust

लिकायां तस्मिन्नेव समये संजातो वत्सो नाम तनयः। सारस्वतो धात्रे यवात्सल्यात् स्वकीयं सर्वं ज्ञानं तस्मिन् संक्रमय्य तं च प्रीतिकूटे स्थापयित्वा पित्रा सह तपस्तेपे। वत्सस्तु महावंशस्यादिपुरुषः। अतः प्रभृति बाणपर्यंतं वंशवर्णनमेवं स एव हर्षचरिते ददाति।

"तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु संसरति संसारे यात्सु युगेष्वतीर्णे कलौ बहत्सु वत्सरेषु बहत्सु वासरेष्वतिक्रामति च काले प्रसवपरंपराभिरनवरतमापतति विकासिनि वात्स्यायनकुले क्रमेण कुबेरनामा वैनतेय इव गुरुपक्षपाती द्विजो जन्म लेभे। तस्याभवन्नच्युत ईशानो हरः पाशुपतैश्चेति चत्वारो युगारंभा इव ब्रह्मतेजोजन्यमानप्रजाविस्तारा नारायणबाहुदण्डा इव सच्चक्रनंदकास्तनयाः। तत्र पाशुपतस्यैक एवाभवद्भूर्भार इवाचलकुलस्थितिश्चतुरुदधिगंभीरोऽर्थपतिरितिनाम्ना समग्राग्रजन्मचक्रचूडामणिर्महात्मासूनुः। सोऽजनयत् भृगुं हंसं शुचिं कविं महीदत्तं धर्मं जातवेदसं चित्रभानुं त्र्यक्षमहीदत्तं विश्वरूपं चेत्येकादशरुद्रानिव सोमामृतरसशीकरच्छुरितमुखान् पवित्रान् पुत्रानलभत च। चित्रभानुस्तेषां मध्ये राजदेव्यभिधानायां ब्राह्मण्यां बाणमात्मजम्।"

बाल्ये एव सोऽभवन्मातृसुखवंचितः। "जातस्नेहस्त्वतितरां पितैवास्य मातृतामकरोत्।" चतुर्दशवर्षदेशीयस्य तस्य जनकोऽपि

---

१ कादम्बर्यारम्भश्लोकेषु पाशुपतो नास्ति निर्दिष्ट एतदाश्चर्यकरम्। बाणः तत्तनयो वा पाशुपतनामनिर्देशं न करोति तदपि विस्मयजनकम्। कारणं नास्ति व्यक्तम्। पाशुपत निर्देशश्लोका नष्टा इति स्यात्। २ बाणो इवेति।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust
पञ्चत्वं प्राप। संस्थिते च पितरि शोकपूर्णहृदयो दिवानिशं दह्यमानमनाः स पितुःगृहे एव कतिपयान् दिवसाननैषीत्। शनैःशनैरपगतशोकः स्वातंत्र्यस्य बहुलतया धैर्यप्रतिपक्षतया च स चापलानि विविधान्याचरन्नतित्वरो बभूव। आसंश्चास्य बहवो वयसः समानाः सुहृदः सहायाश्च तेषां नामावलिं बाणो विस्तरतया कथयति। दृश्यन्तेऽस्मिन् विविधवृत्तिपरायणा नानाविधैरुपायैरुपजीविकां गृह्णन्तः कुलीनाकुलीनोपायैर्धनार्जनं कुर्वन्तो बहवो जनाः। अतः बाल्ये बाणो विविधेषु मण्डलेषु भ्रमति स्म सर्वपदपंक्तिधारकाञ्जनान् सहवासेन जज्ञौ चेति उह्यते। वित्तवानपि स यौवनसामान्यकुतूहलचोदितः स्थानात्स्थानं प्रवयसां हास्यास्पदं बभ्राम। नानानुभवादिभिः कठोरमतिः स्वनिवासं ब्राह्मणाधिवासं प्रीतिकूटं वा प्राप।

एकदातिग्रीष्मसमयेऽपराह्णेकृतभोजने तस्मिन् तन्द्रंधुश्चंद्रसेनः श्रीहर्षदेवभ्रातुः कृष्णाल्लेखं गृहीत्वागतं दूतं बाणसंनिधौ प्रावेशयत्। तस्मिन्पत्रे बाणस्त्वरितं तल्लेखकेच्छानुसरणाय विज्ञापित आसीत्। तल्लेखसार एवंविधोऽस्ति। केनापि कर्णेजपेन श्रीहर्षदेवपादा भवन्तमुद्दिश्य जातक्रोधाः कृताः याथातथ्यं ज्ञात्वाहंभवदर्थे तमप्रीणयम् यौवनसहजरभसादन्यत्किमपि न संभाव्यते इति हेतुः मया दत्तः। महाराजोऽस्मिन्विश्वसिति। अतो भवता निर्विलंबम् महाराजशिबिरं प्रतिगन्तव्यम्। इति॥

कथंविधां प्रतिपत्तिं लप्स्ये इति शंकापूर्णहृदयो गृहशान्त्यादिकान् मंगलविधीननुष्ठाय दक्षिणं पादमग्रतः कृत्वा स्वावासा-
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

त्प्रतस्थे। तृतीयेऽहनि अजिरावत्युपतटे मणितारासमीपे श्रीहर्ष-निवासं प्राप। यदा बाणो मालवराजपुत्रालंकृतां हर्षसभां प्रावि-शत्तदा स तं कृतकक्रोधचिह्नैः संभाव्य पश्चादेवात्यन्तं परितुष्टमात्मा नमदर्शयत्। तं च सभारत्नं कृत्वा प्रेमकृपानिधानं चकार। निवृत्तः तस्मात्स्थानात् बन्धुभिः हर्षेणाभिनन्दितः। वाचकः सुदृष्टिर्वायुपुराणं पपाठ बन्दी सूचिबाणश्च श्रीहर्षदेवमुद्दिश्य द्वे आर्ये उच्चैर्जगौ। तच्छ्रुत्वाचत्वारस्तत्पितृव्यपुत्राः परस्परं ददृशुःकनिष्ठः श्यामलस्तु अखिलभुवनशासितुः सुभाग्यसद्गुणातिक्रान्तसर्वमहीपस्य हर्ष-देवस्य चरितं श्रोतुमिच्छां व्यक्तामकरोत्। "बाणस्तुविहस्या-ब्रवीत् पश्यत्वार्यः क्व परमाणुपरिमाणं बटुहृदयं क्व समस्तब्रह्मस्तं भव्यापि देवस्य चरितं क्व परिमितवर्णवृत्तयः कतिपये शब्दाः क्व संख्यातिगास्तद्गुणाः सर्वज्ञस्याप्ययमविषयो वाचस्पतेरप्यगोचरः सरस्वत्या अप्यतिभारः किमुतास्मद्विधस्य। कः खलु पुरुषायुषशतेन शक्नुयादविकलमस्य चरितं वर्णयितुम्[1]।" इत्युक्त्वा अह्नो गतप्रायत्वात् अन्येद्युर्विभात एव सूचिबाणश्लोकदूरीकृतनिद्रो मित्राण्येकीकृत्य श्रोतृकर्णानन्दकरं श्रीहर्षदेवचरितमारेभे वक्तुं यत् हर्षचरितमिति ख्यातमस्ति।

अत्र भवति संपूर्णः बाणसंबंधिकथाविभागोऽतःपरं च दृश्यते भूभृद्वर्णनं तदत्रास्थाने। अतःपरं कथंविधं जीवितमासीदस्य किमकरोत् क्वावसत् एतत्सर्वं न ज्ञायते। यममुषितप्राणः स काद-म्बरीमपूर्णात्यक्त्वा स्वर्गलोकंययौ इति ज्ञायते[2]। तत्पुत्रो

---

१ बाणो हर्षचरिते। २ याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्धं विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथा प्रबन्धः। इति उत्तरार्धे।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

भूषणबाणनामधेयः इति बुद्धरो मन्यते पिटर्सनश्चास्त्यस्मिन्संमतः। कतिपयेषु प्रतिषु स पुलिंदः इति निर्दिष्टोऽस्ति तथैव सुचयति तिलकमञ्जरीकारो धनपालः।

केवलोऽपि स्फुरन्बाणः करोति विमदान् कवीन्।

किंपुनः क्लृप्तसंधानः पुलिन्ध्र(न्द ?) कृतसन्निधिः। श्लेषोऽत्र।

उदयपुरेऽस्ति "विक्टोरीया होल" पुस्तकालये कादम्बरी प्रतिः। तदन्ते एवं दृश्यते "समाप्ता चेयं कादम्बरी नाम कथा कृतिर्भट्टबाणस्य तत्सूनोः पुलिन्दस्य चेति। समाप्ता कादम्बर्या उत्तरकथा श्रीरस्तु ॥श्री॥ छ॥ कल्याणमस्तु"॥ इति। काश्मीर नृपतिपुस्तकालयस्थग्रंथनामावल्यामपि एवं लिखितं दृश्यते।

ग्रंथांकः	ग्रंथनाम	कर्तृनाम	पत्राणि	शके	संवेदनम्
९	भूर्ज	कादम्बरी	बाणभट्ट	११९	१५६९	भूर्जपत्रेषु शारदालिपी
			तत्पुत्र		सप्तर्षि	१०९–११४ पत्रे
			पुलिनश्च		२३	विहाय संपूर्णा।

उपोद्घाते च लिखितमस्ति अयं हस्तलेखः बाणतनयनाम ज्ञापयति अतः अत्युपयोगी। तदन्ते च दृश्यते।

"समाप्तेयं महाकवेर्भट्टबाणस्य कृति कथा कादम्बरी संपादिता तत्सूनुना भट्टपुलिनेन। लिखिताच भट्टदामोदरकेण भट्टशंकरानंदाय। सं २३ ज्ये वति १३ रवौ॥श्री शाकाः १५६९॥

कादम्बरीरसं पीत्वा कर्णशुक्तिपुटेन च।

जनस्सुखेन निद्राति मत्तमत्तः पदेपदे॥"

अतः बाणभट्टतनयस्याभिधानं पुलिन्द इति आसीदिति-ज्ञायते एव।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

मयूर आसीद्बाणस्य श्वशुरोऽतश्चास्य समकालीन इति ज्ञायते। केषु केषु सुभाषितेषु तौ सममेव निर्दिष्टौ अतो बाणमयूरौ समकालीनौ हर्षसभाश्रितौ कवी इत्यूह्यते। अतः परं तज्जीवनसंबंधिनास्त्येवास्माकं ज्ञानं तस्मात् कस्मिन् समये बाणः संबभूव तदधुना द्रक्ष्यामः।

बाणसमयनिर्णयः।

समयनिर्णयेऽपि हर्षचरितमेवात्युपयुक्तं भवति। हर्षाश्रितविद्वज्जनमण्डलभूषणमासीद्द्विजो बाणो नाम इति स्मिथ महाशयः स्वकृते इतिहासे। हर्षचरिते बाणः स्वयमेवाख्याति यत्तत्रनिर्दिष्टः श्रीहर्षः ऐतिहासिको राजा। तस्मिन् शासितरि च यद्यद् वृत्तं तत्सर्वमस्ति विस्तरेण निवेदितम्। अत्र 'हु एन् त्संग' दत्तं भारतवर्षवर्णनं तेन दत्तात्रत्या च राजकीया परिस्थितिः सहायो भवति॥ ६२९ ख्रिस्ताब्दे चीनवासी बौद्धयात्री "हु एन् त्संग" स्वदेशात्प्रतस्थे प्रयागमहासभासमये स आसीत्तत्र। भ्रमणव्यापृतसमयात् प्रयागसदसि च तत्समुपस्थितेः सोऽत्र ६४२-४३ पर्यन्तमासीत् इति पिटर्सनः। तत्संबंधिनी द्वे पुस्तके विद्येते। भाषान्तरमार्गेण तत्सारः ज्ञायते स एवंविधः। तस्मिन्पर्यटति एक एव राजाभूद्भारतवर्षे यस्यासीद्राजधानी कान्यकुब्जे। भारतवर्षचक्रवर्त्ती स "हो-ली-चा-फ-टन्-नः" इति आसीत्। बभूव तस्यादौ महीपः "हो-लो-च-फ-टन्-नः" तस्य ज्यायान् भ्राता। यो नृशंसेन "कीये-लो-ना-सौ-फ-लन" मन्त्रिणा "चे-लंग-किया"

CC-0. Jangamwadi Math Collection.

Digitized by eGangotri Trust.

इति ख्यातेन संमिलनार्थं निमन्त्र्य कपटेन निधनं प्रापितः। तयोः पिता यस्य स्थाने ज्यायान् भ्रातागत आसीत् स "पो-लो-कीये-लो-फ-टन्-न" इतिनामधेय आसीत्। उपरिलिखितानि नामानि स्वरसाम्येन लिखितानि सन्ति। तेषां संस्कृतमूलशब्दाः स्टेनिस्लासज्युल्यनेन संशोधिताः। तदेवम्।

हो-ली-चा-फ-टन्-न	हर्षवर्धनः
पो-लो-किये-लो-फ-टन्-न	प्रभाकरवर्धन[1]:
हो-लो-चे-फ-टन्-न	राजवर्धनः
चे-चंग-किया	शशांकः
किये-लो-ना-सौफ-ल-न	कर्णसुवर्णः।

हर्षचरिते उपरि लिखितमेव वर्णनमतिविस्तरतया दृश्यते। दक्षिणाशाप्रशासतो नृपस्य सैन्येन श्री हर्षानीकपराभवोऽप्यस्ति निर्दिष्टो बाण हु एन् त्संगाभ्याम्। किंचिद्भिन्नत्वमपि दृश्यते। वर्णनसाम्यं तु एतावदस्ति यन्न लभामहे वयं शंकावकाशम्। अतो बाणवर्णितो हर्षः स एव यमुद्दिश्य हु एन् त्संगो लिखति इति निश्चितम्। जानीमो वयं यत् स ६२९ अब्दात् ६४१ अब्दं यावदत्रस्थितः। तस्मात्स एव हर्षकालस्ततश्च बाणकाल इति ज्ञायते।

अधुना अन्यानि प्रमाणानि दास्यामः। तत्तत्कविसमयनिर्णयार्थं के के कवयस्तेन कीर्तिताः कैः कैश्च तस्य नामग्रहणं कृतमस्ति इति द्रष्टव्यम्। ये तेन कीर्तितास्तेतस्य समकालीनाः प्रायस्तु

---

१ याथातथ्येन प्रकरवर्धनः स्यात्। किंतु पो-लो-पो स्थाने स्खलनादेव पो-लो लिखितम्।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

भूतपूर्वाः स्युः । यैः स स्मृतः तेऽपि समकालीनाः तत्पश्चाज्जाता वा स्युः । आदौ कतिपयान् कवीन् स नामग्रहणेन मानयति तद्द्रक्ष्यामः । हर्षचरितारम्भे स कतिश्लोकेषु प्रथितयशसां कवीनां नामावलिं ददाति ।

तत्र प्रथमं व्यासं नमस्कृत्य कविश्री चौरनाम[1] गृहीत्वा बाण आख्यायिकाकारान् स्मरति । अतः परं वासवदत्ताकारो भट्टारहरिश्चंद्रः सातवाहनः प्रवरसेनः भासः कालीदासो बृहत्कथाकारः आढ्यराजश्चनिर्दिष्टा सन्ति । अत्र वासवदत्ताकारो न सुबन्धुः, बाणनिर्दिष्टवासवदत्ता तु अन्यैवेति पिटर्सनः । कुत एतदित्यत्र प्रश्नः । एकां कथामाश्रित्य विविधकथालेखनं प्रचलितमासीत्तत्समये । रत्नावल्यत्रोदाहरणम् । अस्या मूलकथा-बृहत्कथायां दृश्यते । अपरं च यादृशाः सुबन्धुवासवदत्तायां दृश्यन्ते तादृशा ग्राम्याः अतिक्रान्तमर्यादाः श्लेषविशेषाः प्रथममभिनन्दिताः स्युः तत्पश्चाच्च बाणभवभूत्युपयुक्ताः सुरम्याः भाषाप्रयोगाः उद्धृताः स्युः एतदविश्वसनीयमश्रद्धेयं च इति पिटर्सनः । केचित्तु स एवायं ग्रन्थ इति मन्यन्ते । 'गौडवहो[2]' इति ख्याते पुस्तके वाक्पतिराजो भास-कालिदाससुबन्धून्निर्दिशति न तु बाणमतः सुबन्धुः बाणप्राग्भव

---

१ नास्त्यैवैतन्नामधारी कविः इति पिटर्सनः किंतु "यस्याश्चोर श्चिकुरनिकुरः" इति जयदेवः । अत आसीत् तन्नामधारी कविरिति मे मतिः ।

२ गौडवधः—एतत्प्राकृतरूपमस्ति ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

इत्यपि केचित् । भाससन्दर्भाः सन्त्यधुना उपलभ्याः स च कालिदासपूर्वग इति ज्ञातमस्त्येव । सूत्रधारकृतारंभानि भासनाटकानि ग्रीसदेशीयनाटकानामनुसरणमिति वेबरपिटर्सनादयो मन्यन्ते । तत्पश्चात्कविशिरोमणिः कालिदासः श्लोकेनवर्णितोऽस्ति ।

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासुमञ्जरीष्विवजायते ।

इति । कालिदाससमयो न निःसंशयं ज्ञायते । स षष्ठे शतके संबभूवेत्यप्यस्त्यभिप्रायःआधुनिकाः केचित्तु प्रथमशतकादावुत्पन्न इति गणयन्ति । अन्तेऽस्ति स्मृतः बृहत्कथाकारो गुणाढ्यः । तत्पश्चाच्चाढयराजः । आढयराजः कविनाम इति केचित् अपरेतु तद्विशेषणमिति कथयन्ति । अत एतेषां सर्वेषां पश्चादेव बभूव बाण इति निर्विवादं ज्ञायते । अधुना कैः कैः कविभिः तन्नामनिर्देशः कृतस्तद्द्रक्ष्यामः । बाणस्तेषांमग्रग इति व्यक्तमेव । तस्मान्निर्दिष्टतन्नामानि पुस्तकानि तेषां ग्रन्थकारसमयांश्च लिखित्वा विरंस्यामः ।

(१) रुद्रटकृतकाव्यालंकारटीकाकारो नमिसाधुर्यस्तां टीकां १०६९ ख्रिस्ताब्दे लिलेख स हर्षचरितकादम्बर्यौ निर्दिशति कथास्त्यायिकोदाहरणार्थम् ।

(२) " यादृग्गद्य विधौ बाणः पद्यबन्धे न तादृशः " इति सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजः । एकादशमशतकस्य द्वितीये दशके भोजो बभूव इति काणे ।

(३) मुञ्जसभारत्नं धनञ्जयो दशरूपे "यथा हि महाश्वेतावर्णनावसरे भट्टबाणस्य ।" इति " यथा कादम्बर्यां वैशम्पायनस्य"

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

इति च । यदि मुञ्जो भोजपितृव्यः तर्हि १००० धनंजयसमयः ।

(४) " यथा कादम्बर्यां कादम्बरीदर्शनावसरे" "यथाहर्षचरिते समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम्" इत्यादीनि वाक्यानि दृश्यन्ते ऽऽनन्दवर्धनकृतध्वन्यालोके । स काश्मीराधिपावन्तीवर्मसमये (८९५–८८३) जीवतिस्म । अतो नवमशतकोत्तरार्धे बाणकृतयो दिगन्तप्रसृतकीर्तयः स्युः ।

(५) " अनुकरोति भगवतो नारायणस्य " इति वामनः कादम्बर्या उद्धृत्य लिखतीति भाति । वामनोऽष्टमशतकोत्तरार्धे संबभूवेति काणे महाशयो मन्यते । अतस्तत्पूर्वो बाणसमयः ।

" हु एन् त्संग " वर्णनसाम्यं न ददात्येव शंकावकाशम् । यदि किंचिदस्ति तदुपरिनिर्देशितैः प्रमाणैर्दूरीभवति । नलचम्पूकीर्तिकौमुदीकारौ बाण निर्दिशतः । अतो बाणः षष्ठशतकान्ते सप्तमशतकादौ वा संबभूवेति निःसंशयं भवति ज्ञातम् ॥

बाणग्रन्थाः ।

हर्षचरितकादम्बर्याबाश्रित्य बाणकीर्तिः स्थितेति अस्त्येव ज्ञातम् । चण्डिकाशतकं नामस्तोत्रं बाणकृतिरिति कथ्यते । बाणेन देवीप्रीणनार्थं श्लोकशतं रचितं स्यादिति नाश्चर्यकरम् । अस्ति तद्विषयैकाकिंवदन्ती । सुविख्याता सा नात्र लिख्यते । बाणपत्नीशापदोषदूरीकरणार्थं मयूरेण श्लोकशतकेन सूर्यः स्तुतः । उत्पन्नासूयो बाणोऽपि स्वहस्तौ छित्वा चण्डिकास्तुत्या तौ पुनर्लेभे । एतत्सर्वं संभाव्यमानं किंतु इति ज्ञातमिति मे मतिः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

अर्जुनवर्मदेवस्तु तत्कृतामरुशतकटीकायां " उपनिबद्धं च भट्ट-बाणेनैवंविधः एव संग्रामप्रस्तावे देव्यास्तद्भंगिभिर्भगवता भर्गेण सह प्रीतिप्रतिपादनाय बहुधानर्म । यथा दृष्टावासक्तदृष्टिः ।" (सप्तत्रिंशत्तमः श्लोकः) इति ।

केचित्पार्वतीपरिणयकर्तृपक्षे बाणं स्थापयन्ति । तत्प्रस्तावनायां दृष्टिगोचरो भवत्ययं श्लोकः ।

अस्ति कविसार्वभौमौ वत्सान्वयजलधिसंभवो बाणः ।
नृत्यति यद्रसनायां वेधोमुखलासिका वाणी ॥

कादम्बरीकारो बाणोऽपि वत्सान्वय (जलधि) संभव आसीत् । अतः स एव पार्वतीपरिणयं निबबन्ध इति ऊह्यते । पार्वतीपरिणय-मतीवोत्कृष्टपंक्तिस्थितं नाटकं न किन्तु तत्रापि दृश्यन्ते कदा कदा प्रतिभाविलासाः । अस्त्यस्य वस्तुसाम्यं कालिदासग्रथितकुमारसंभ-वेन सह । अतो भाषासरणिविचारसाम्यं विशिष्टतया दृश्यते । अतः कस्यापि चौरकवेरेषाकृतिरिति केचित् । तेलंगोऽपि तद्ग्रथितापक्षे बाण निक्षेपणसाहसं न करोति एव । किन्तु कालिदाससूक्तयो बाणमन आनन्दनिर्भरं चक्रुरिति जानीमः । अतो वस्तुसाम्ये भाषासाम्यं स्वाभाविकम् । कादम्बरीतुलायां पार्वतीपरिणयं प्राकृतं विभाति । अत एव नैतद्बाणकृतमित्यपि केचित् । अपरे तु यदा स तनुवाग्विभव आसीत्तदा तेनेदंग्रथितमिति । " यादृग्गद्यविधौ बाणः पद्यबन्धे न तादृशः" इति भोजमतमुपरि लिखितमेव । कादम्बरी हर्षचरितयोर्ये परिलघुसंख्याताः श्लोका दृश्यन्ते तैरेव नायमभिप्रायो बद्धः स्यात् ।

१ निर्गतासु न वा कस्येत्यादि हर्षचरिते ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

अतः सश्लोकं नाटकं बाणस्य स्यात्तदेव च पार्वतीपरिणयमिति-काणे। नलचम्पूटीकाकारौ चण्डपालगुणविजयगुणी बाणप्रणीतं मुकुटताडितकं नाटकं विद्यते इति कथयतः[1]।

क्षेमेन्द्र औचित्यविचारचर्चायां बाणस्येति गणयित्वा एकं श्लोकं ददाति। तद्यथा

"हारो जलार्द्रवसनं नलिनीदलानि
प्रालेयशीकरमुचस्तु हिमांशुभासः।
यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि
निर्वाणमेष्यति कथं स मनोभवाग्निः॥

अत्रविप्रलंभभग्नधैर्यायाः कादम्बर्या विरहव्यथावर्णनावसरे" इत्यादि ततः क्षेमेन्द्रमतानुसारेण बाणः पद्येऽपि कादम्बरीं रचयामासेत्यनुमीयते।

श्रीहर्षाद्बाणस्यासीद्वित्तिप्राप्तिः इति काव्यप्रकाशाज्ज्ञायते कतिपये प्रमाणभूता विद्वज्जना अतो रत्नावली बाणविरचिता श्रीहर्षस्य धनवितरणाच्च तन्नाम्नाप्रकटीकृता इति मतधारिणः। व्यामोह-मूलोऽयमभिप्रायः कुत एतदिति स्यात्। प्रथमतः श्रीहर्षदेव प्रणीतास्त्रयः संदर्भा रत्नावलीप्रियदर्शिकानागानन्दाः विख्याताः

---

[1] यदाह मुकुटताडितके बाणः

आशाः प्रोषितदिग्गजा इव गुहाः प्रध्वस्तसिंहा इव
द्रोण्यः कृत्तमहाद्रुमाः इव भुवः प्रोत्खातशैला इव।
बिभ्राणाः क्षयकालरिक्तसकलत्रैलोक्यकष्टां दशां
जाताः क्षीणमहारथाः [illegible] ॥"

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

सन्ति । प्रायस्तेषां प्रस्तावनाः शब्दशो निरस्तभेदा दृश्यन्ते । यदि कविभिन्नत्वं स्यात्तर्हि प्रस्तावनासाम्यं न बोधपदवीमवतरति । नागानन्दप्रियदर्शिके बाणकृतीति न कोऽपि तत्कथं रत्नावली बाणकृतिः । नान्यःकोऽपिभाषालेखको रत्नावलीबाणप्रणीता इति सूचयति । अत एतन्मतं निर्मूलं भाति ।

'रजोजुषे जन्मनि सत्ववृत्तये' इत्यादयः कादम्बरीमंगल श्लोकाः न बाणरचिताः किन्तु तत्पुत्रेणापरेण वा केनचिद्रचिता इति पिटर्सनादयः केचित् । इममभिप्रायं नानुमोदे । यतो बाणसदृशः प्राचीनकविर्विना मंगलवाक्येन ग्रंथारंभं कुर्यादित्यश्रद्धेयम् । क्षेमेन्द्रः एभ्य श्लोकेभ्यः कतिपयानुद्धृत्य ते बाणविरचिता इति कथयति यदि च बाणादृतेऽन्यःकोऽपि लेखकः स्यात्तर्हि स

"द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ड्यया महामनोमोहमलीमसान्धया ।
अलब्धवैदग्ध्य विलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतीद्वयी कथा ॥

एतस्मिन् श्लोके "द्विजेन तेन" इति निर्गौरवः शब्दो न प्रयुंज्यात् । ततनयः स्वग्रंथारंभे " वागीश्वरं पितरमेव " "गद्येकृतेऽपि गुरुणा तु तथाक्षराणि यन्निर्गतानि पितुरेव स मेऽनुभावः " " कादम्बरी रसभरेण समस्त एव मत्तो न किंचिदपि चेतयते जनोऽयम्" इत्यादिभिः श्लाघावाक्यै स्तंवर्णयति । अन्येषां कवीनामपि स माननीयः पूजापात्रं चासीत् । अत एते श्लोकाः बाणरचिता एव इति सिद्धम् । तत्कृतग्रंथविषये उचितं विवेचनंकृतमस्माभिः । अधुना तत्संबंधिनः विद्वज्जनाभिप्रायाः द्रक्ष्यामि गुणदोषविवरणं च करिष्यामः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

महाकविबाणस्तद्गुणदोषवर्णनम् कादम्बरीपरीक्षा च ।

कादम्बरीकथानेकैः कारणै रसोत्पादनं करोति । प्राचीनसमये शुद्धगद्यं कथंविधमासीत्तस्यैतत्प्रमाणरूपो दृष्टान्तः । अद्भुतकथा इति सा सुचिरं सर्वसंमानितास्ति । ये परिलघुसंख्याताः ग्रन्थाः कालनिर्णयक्षमाः सन्ति तेषामप्येकास्ति । अतो भारतवर्षीयवाङ्मय-विचारसरणीतिहाससीमास्तंत्र इति उपयुक्तो भवति । मिस् रीडींग[1] ।

सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।

वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा । इति राघवपाण्ड-वीयकारः कविराज आत्मानं बाणभट्टं च श्लाघते । प्राचीनपण्डिताः श्लेषरचनां ग्रन्थालंकारं मेनिरे । आधुनिकैस्तु नास्त्येतत्संमतम् । पिटर्सन एवं स्वमतं प्रकटयति । एष संदर्भः शब्दानां बाह्यार्थ ग्रहणात्क्लेशप्रदैः श्रमावहैर्भागैर्दन्तुरीकृतोऽस्ति । गूढार्थान्वेषणं तु न भवति वाचकस्य रुचिकरम् । निसर्गजवेशधारिणोबलाद्रचिताः कृत्रिमश्लेषाः साहित्यविषये क्षतिकरा भवन्ति । विद्याकुंजदुर्मार्गगा-मिनोऽन्यग्रन्थकारा इव बाणोऽपिभाषाकोशस्य गूढपथानुपयुनक्ति । परिणामे दीर्घवाक्यसमूहेषु तमनुसरन् वाक्यार्थो मूर्च्छतीव । साधा-रणार्थोऽपि कदाकदाचिद्दुर्ग्राह्यो भवति टीकां विना च न कोऽपि प्राकृतः पाठको गुह्यार्थं ज्ञातुं क्षमः । "अति वैदग्ध्येन पुनरुक्त्या शब्दानां विशेषणभारातिन्यासेन चैष संदर्भो घृणामुत्पादयति । कथा अर्थहीनजाज्वल्यमानशब्दसमूहपूर्णा धावतीव तन्मध्येच कथा-

---

१ अनया कुशाग्रमत्या विदुष्या कादम्बर्या आंग्लभाषायां भाषां-तरं कृतं तच्च एशियासंबंधिविद्वज्जनमहामंडल्या मुद्रितमस्ति ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

रसः पाठकगणधर्ये वा नष्टप्राय भवति । दशकुमारे दृष्टमेकरीति-सेवनमत्रास्त्यत्याचरितम् क्रियापदं द्वितीये तृतीये वा पत्रे दृग्गोचरं भवति एकदाषष्ठपत्रं न दृश्यतेऽन्तरालश्च शब्दविशेषणैरेतद्विशेषण-विशेषणैश्च पूरितो भवति तानि च व्याप्तानेकपंक्तिसमासप्रायाणि सन्ति । अलमतिविस्तरेण । बाणगद्यं तद्देशीयकान्तारमिवास्ति यत्र गुल्मान्तरितस्य पाठकस्य प्रसरो यावत्स स्वयमेवमार्गं नान्विष्यति तावन्निरुध्यते । तत्रापि अज्ञातशब्दसमूहरूपेण हिंस्रैर्वनपशुभि भीतिं प्रापितो भवति "। एते कलंकानैसर्गिकां प्रतिभां मलिन-यन्ति किन्तु तां नाशयितुं न क्षमाः ।

बाणेन श्लेषोऽलंकारार्थे एव प्रयुज्यते चम्पककलिकाखचिता मल्लिकास्त्रक्समाः सश्लेषाः कथा इति बाणः स्वयमेवान्यत्र कथयति इति मिस् रीडिंग लेखे । सुबन्धुना सन्ति उपयुक्ताः श्लेषा वासवदत्तायां बाणेन च कादम्बर्याम् । किन्तु बाणः श्लेषाधीनो भूत्वार्थहानिं न करोति स तु तान् क्वचित्क्वचिदाभूषणार्थे एव वर्णनान्ते च प्रयुनक्ति। तस्य श्लेषा लघवः प्रस्तुतविषयसंबंधिनः प्रसादगुणयुक्ता नातिश्रम-कराश्च सन्त्यन्ते च चमत्कारदर्शनाद्विनोदप्रदा भवन्ति । प्रत्यक्षर-श्लेषमयप्रबन्धरचनाकुशले सुबन्धौ वक्रोक्तीनामवधिरेव । ताश्च क्लिष्टत्वग्राम्यत्वादिदोषपूर्णाः । तट्टीकारेण शिवरामत्रिपाठिना श्लोकानां विविधरीतिग्रहणेनैकाक्षरीकोशसाहाय्येन च पञ्चदश-षोडशा अर्थाः स्फुटीकृता बाणे तु नैतद् दृश्यते इति संतोषकारणम् । आंग्लभाषावाङ्मये श्लेषा न दृश्यन्ते । अपरिचिताश्च तद्देशीया-

१ बेसर ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

स्तदुपयोगं दोषपक्षे निक्षिपन्ति । भारतवर्षीयास्तु परिचितश्लेषादयः सन्तस्तानाभूषणस्थाने मन्यन्ते । कविराजो वक्रोक्तिमार्गनिपुण इति आत्मानं बहु मन्यते । अतो यूरोपदेशीयगुणदोषविवेचकदृष्टया एतल्लक्ष्म भवत्वस्माकं मतेन तु तदेव लक्ष्मीं तनोति ।

पिटर्सनो रचनाविषयेऽपरंदोषं पश्यति । एरेबीयन्नाइट्स इति ख्याते पुस्तके पञ्चतन्त्रहितोपदेशयोश्च यद्विधा रचना दृश्यते सा पौरस्त्यवाङ्मये साधारणा। तत्रैकसामान्यकथावेष्टने ग्रथिताः सन्ति लघुकथानकाः। अतः परिणामे बहुसंख्येषु उत्पथयानेषु मूलकथालुप्तेव भवति । एष दोषः संस्कृतसाहित्ये प्रचलितोऽस्ति । एरेबीअन्नाइट्स इति ख्याते ग्रंथे आदौ नायिकावस्थां दृष्ट्वा त्यनुकम्पावन्तो भवामः । यथा वस्तु क्रमशो विकसति तथा तस्या भावि प्रतिक्षीणादरा भवामः । अन्ते मूलकथाप्रत्यावृत्तिर्नीरसा भवति यतः साकस्मिका निष्प्रयोजना च भासते । तथैवात्रापि । एषा रचना शोभना यदोपकथा एव विशिष्टस्थानयोग्याः स्युः । बाणेन तु प्रणयिद्वंद्वाख्याने उपयुक्तातोऽस्थाने। पात्राणि पुनर्जन्मसंकलितानि सन्ति ततो बाणकथा सुसंकलितेवानुभवच्छायासहिता च दृश्यते । किमपि पत्रमुद्घाट्य तस्मिन्दृष्टाः शब्दाः केनोच्चारितास्तज्ज्ञातुं न शक्नुमः । शुकेन शूद्रकसभायामुच्चारितायाः, जाबालिना शुकसंनिधौकथितायाश्चन्द्रापीडकथायाः, महाश्वेतानिवेदिताःकपिञ्जलेन पुण्डरीकाय दत्तोपदेशस्थाः शब्दाः स्युः । एतानि सर्वाणि कथा गहनानि न कोऽपि पाठकोऽवधाने ग्रहीतुं क्षमः । गतेषु स्तोकेषु पत्रेषु ग्रन्थकारोऽप्येतत्कथने तथाश्रमं न करोत्येव । वाचकोऽपि

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

स्वयं कविकथितां चन्द्रापीडकथां पठति न तु शुकनिवेदितामिति मन्यते। ग्रन्थान्तेशुकजाबालिकथासमाप्तिं स्मृतिवैक्लव्यसापराधेन मनसा पठामः। कार्यस्थानसमयैक्यं तु शूद्रकसभायां कथारंभान्ताभ्यां संपद्यते तत्तुलघुजीवि तस्यासारता च येन विधिनान्ते शूद्रको दूरीक्रियते तेन दृश्यते। यथोचितविभागविवेकशक्तिहीनो बाण इति केचित्। वर्णनस्यातिसूक्ष्मतया वाचकवृन्दो निर्विण्णो भवति। उदाहरणार्थं वृद्धद्रविडवर्णनमतिविस्तरं परिश्रमोत्पादकं च ग्रन्थकारः प्रत्यूषप्रदोषवर्णनैकचित्तो नायिकावयवनिर्देषव्यग्रः सन् वस्तु प्रत्युदासीनो भाति। तथापि प्रत्येकोपकथा मूलवस्तुविकाशार्थमुपयुक्ताभवति। कथाश्रोता शूद्रकः कथानायकोऽस्ति। तस्य प्रेमोद्दीपनार्थं कथाश्रवणं चावश्यकं भवति। तच्छ्रवणेन "जन्मनि जन्मनि अप्राप्तसमागमसुखस्तीव्रतरां हृदयवेदनामनुभूय जीवितमुत्स्त्रक्ष्यसि" इतिशापश्चरितार्थो भवति द्वितीये जन्मन्यपि स विरहानलदग्धः प्राणान् मुञ्चति। तत्सर्वंकथावसान एव ज्ञातं भवति। एतत्सर्वं बाणस्य वस्तुरचनाचातुर्यं सूचयति। इति मिस्टर रीडींग लेखे।

प्रथमतः एव स वस्तुमध्यभागे मज्जति। यथा यथा वस्तुविकाशो भवति तथा तथा पूर्वं वृत्तान्तेन पाठकगणं मोहयति। अनया रीत्या लक्ष्यकार्यैक्यं तेन साधितं भवति। सकला कथा भिन्नोपाख्यानसंघटितेति गोपयित्वा संबद्धविभागग्रथितैकैव कथेति दर्शयित्वा रसवृद्धिप्रयत्नः सफलः कृतः। एकतीरेग्रंथसागरं प्रविश्य स्तोकं कालं दृष्टिकक्षायां स्थित्वा शूद्रकोऽन्तराले निमग्नो भूत्वा सहसैवोदधेर-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

परे तीरे स्थितो दृग्गोचरो भवति । एतत् नीरसतामुत्पादयतीतिके-चित् । नास्त्यन्यः कार्यैक्यसाधनार्थमुपाय इति तु तेऽपि मन्यन्त एव । महीयान् कथाभागः शुकमुखेनोच्चारित इत्यपि कलंक-स्तेनापि याथातथ्यं हीयते । दन्तकथासाहित्याद्विचारग्रहणे सोऽन्यां-मूलकथामनुसरति । तत्कुर्वता च तेन स्वकथोचिता न कृतास्ति पूर्वाख्यानसामग्रीति पिटर्सनः । शुककथारंभः कविचातुर्ययोग्यः किन्तु विगताशमहाश्वेताविषादवर्णनं कादम्बर्या अभिनवमन्मथविका-रवर्णनं च शुकमुखादागतमस्ति इति यदि पाठकस्मरणपथि तिष्ठति तर्हि कावस्था तस्यभवेत्तन्मनसोत्प्रेक्षणीयम् । दिष्टया तत्संबंधे स नष्टस्मृतिर्भवति ।

मुख्यघटनासु कादम्बरीकथा नास्त्यचिन्तितपूर्वा । बाणश-क्तिस्तेन वस्तुनि यानि परिवर्तनानि कृतानि तैर्ज्ञायते । गुणाढ्यस्य बृहत्कथा बाणज्ञातासीदितिहर्षचरितप्रस्तावनाश्लोकादनुमीयते । सा च बाणमाह्लादयदित्यपि ज्ञायते । सोमदत्तः कथासरित्सागरे, क्षेमेन्द्रः स्वग्रन्थे, तयोः पुस्तके गुणाढ्यरचितबृहत्कथाया भाषान्तरे इति कथयतः । वस्तुसाम्यवत्येका कथा कथासरित्सागरे दृश्यते । यद्यपि सोमदेवः बाणस्य पश्चात्संभूतः तथापि गुणाढ्यसंदर्भान्मूल-वस्तु उद्धृतं स्यादिति केचित् । अपरे तु जनसमूहप्रचलितकथानामेका बाणेन सपरिवर्तनमुपयुक्ता गुणाढ्येन च स्वग्रन्थे सैव संगृहिता अतो वस्तुसाम्यमिति । अखिलः कथाभागोऽतिविस्तरतयात्र नास्ति

१—समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना ।
हरलीलेव को कस्य विस्मयाय बृहत्कथा ॥ (हर्षचरिते)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

दत्तः । शक्तियशःप्रेमपरवशो विमना राजा नरवाहनः स्वसाचिव मुखादेकांवार्तां शृणोति । सा कथापि कादम्बरविरब्धा तदेव वस्तुसंकलितास्ति । चन्द्रापीड (सोमप्रभ) स्याच्छोदान्निवर्तनं यावदस्त्यभेदः ततः परं कृतमस्ति बाणेन महत्परिवर्तनम् । तद् द्रक्ष्यते मूलकथान्तभागपठनात्[1] ।

जगदुन्मादककादम्बरीवृत्तान्तं मूलाख्यानादेतत्कस्मात्कारणाद्भिन्नमित्यप्रश्नः । प्रतिभाशालिनो मूलरूपे कुर्वन्त्येव मनोरमान्परिवर्तनान्यथा कालिदासो महाभारतस्य शकुन्तलाख्याने । गुणाढ्यसमयोऽनिर्णीतस्तथापि स बाणपूर्वजः समकालीनो वेति सिद्धमेव । बाणबुद्धिप्रभावेन निर्मांसमस्थि पञ्जरं प्राणप्रेरणेन सुमनोहरं कृतम् । मूलकथानुसारेण कादम्बर्यां नायिका तत्पितरौ वा नीचजातिजन्म न लभेते तदेव बाणचातुर्यं व्यनक्ति ।

ग्रंथारंभे सर्वपात्रैकीकरणं सुष्ठु अनुष्ठितम् । पतत्रिजीवनतपस्विजीवनसभाजीवनानि परस्परविरोधेन सुष्ठु आलेखितानि । क्व शांतं पतत्रितपस्विजीवनं क्व च कोलाहलपूर्णं नगरजीवनम् । तद्भेदो बाणेन सुप्रतिपन्नोऽस्ति । महाश्वेतानुरागवार्ता नायिकाप्रवेशसंविधानायतद्व्यावार्तार्थं च सुविहिता । द्वैधीभूतवार्तानुसंधानं तत्संबंधसंमेलनं च रचनायां कविचातुर्यं प्रकटयतः । तस्य पात्राणि विशिष्टस्वभावानि संवादीनि च सन्ति । सजीवनानीव

---

१ विस्तारभयादत्र न दत्तः । जिज्ञासुना पिटर्सनकृतकादम्बरीप्रस्तावनायां ९४–९५ पत्रे द्रष्टव्ये । पात्रनामपरिवर्तनं परिशिष्टात् ज्ञातं भविष्यति ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

तानि सूक्ष्मभेदयुक्तानि पृथक् पृथक् स्थितानि च सन्ति। यद्यपि तस्य पात्रनिरूपणमतिविस्तरं तथापिच्छायावत्तिष्ठतः शूद्रकादृते सर्वपात्राणि सचेतनानि लक्ष्यन्ते। उदारचित्तस्तारापीडः प्रेमपूर्णा विलासवती प्रज्ञः शुकनासो विश्वासपात्रं च पत्रलेखा-हृदयंगमानि पात्राणि सन्ति। अतः पात्रकल्पनायां तन्निरूपेण सफलो बाणश्रम इति मन्ये।

कादम्बरीवर्णने बाणेन व्यापृतमस्ति स्वकीयकौशल्यसाकल्यं अवलोकनशक्तिसमुद्रश्चोपयुक्तोनिःशेषतया। उपमोत्प्रेक्षानिचयो-रिक्तीकृतः मनोभाववैदग्ध्यं च पूर्णतयोपयुक्तम्। तस्यामनोभावा अति सूक्ष्मतयावर्णिताः सन्ति। कादम्बरीप्रवेशोऽतीव विलंबित इति रचनादोषः। किंतु ततः परमासमाप्तेः सा दृगगोचरा न भवति कदा-चिदपि। नायिकां प्रवेशय्य तस्या दूरीकरणं न साधु इति कविमतिः स्यात्। प्रथमसंभाषणमेवास्या महानुभावतानुकंपासुशीलतासखी-जनवात्सल्यवाक्पटुतादिकान् गुणान् प्रकटयति। प्रेमविवशकादम्बरी-वर्णनं पाठकगणहृदयग्राहीभूत्वा तं कादम्बरीरसमत्तं करोति। चन्द्रा-पीडो वीरधीरविनीतचतुरानुरक्तनायकः। अविनयपराजयोग्रन्थ-तात्पर्यमिति वैशम्पायन (पुण्डरीक) अधोगत्या ज्ञायते।

तत्समकालीनकविसाधारणा ग्राम्यत्वप्राकृतत्वाश्लीलत्वादि-दोषा बाणकृतौ न दृश्यन्ते। एकाकिपदं, क्वचित्क्वचिच्छब्दगुणो-त्कर्षेणलुब्धचित्तं वाक्यं वा कर्णकटु भवति। शृंगाररसप्राधान्योऽपि संदर्भ एष विषयोत्पादको न भवति। तस्य लेखनपद्धतिः सुकुमारा चारुश्च। तस्य मनः कल्पनाशक्तिकुशलं तत्र सर्वसामान्यस्यापि

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

अवलोकनपरः । यथा चण्डिकायतनवर्णनं वृद्धद्रविडवर्णनं च । वृद्धद्रविडवर्णनं तावत्या सूक्ष्मतया वर्णितमस्ति यत्कदा कदा तत् घृणोत्पादकं भवति । तस्य तु सदृशालेखने सफलः श्रमो भवति । प्रवृत्तिजीवनं निवृत्तिजीवनं च तेनातिकुशलतया लेखिते । जाबाल्याश्रमवर्णने महाश्वेतैकान्तवासनिरूपणे स न उत्कृष्ट इति पिटर्सनः । अथवा यूरोपदेशीयास्तन्मर्मज्ञा न सन्ति । जनस्वभावस्तेषां मनोभावाश्चातिकुशलतया याथातथ्येन च वर्णिताः । ग्रंथलेखनसमये या विचारप्रणालिकाः प्रचलिताः लोकमान्याश्चासन् तासां सर्वासां निरूपकस्थाने कादम्बरी उपयुक्ता भविष्यति । मुनिजनानां शान्तोद्यममयजीवनस्य वर्णनं मनोवेधकमस्ति । चन्द्रापीडदिग्विजयप्रस्थानसमये शुकनासोपदेशोऽप्रतिमः । न केवलं कथाविभागः परंतु सर्वसामान्योपदेश इति कविना प्रणीतः । तद्वत्तं वनवर्णनं निःसत्त्वमाक्षेपसामर्थ्यहीनं च भाति किंतु तत्रैव तस्य निसर्गरमणीयरसज्ञता व्यज्यते । यावदलंकारशास्त्रिभिः कविचित्तोद्भूता उपमोत्प्रेक्षादयोऽलंकारा एकैकशो निर्देशेन नीरसा न कृतास्तावदेव बाणेन स्वसंदर्भो रचितः । प्रत्यग्रौजःपूर्णा प्रशंसातिशयपूर्णाश्च बाणशब्दाः ।

अलौकिकपात्रप्रवेशः स्वाभाविकतां नाशयति। यत्प्रतिपादने नालं भवति सर्वमपि बाणकौशल्यम् । यथा यथा कथाप्रवाहोऽग्रतो गच्छति तथा तथा वयं द्रक्ष्याम आख्यानकं मानुषीशोकदैव्याश्वासनपूर्णम् । तत्र निधनानुमृत्युसंयोगाशाबंधप्रमुखाः सामान्यजनामुखा [illegible] । पात्रसमुदायो

Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

' वर्जिल ' काव्य इव देवांश्यस्ति रसनिरूपणं च ' वर्जिल ' सदृश-मेवेति पिटर्सनः । प्रतिभाशालीनि पुरुषरत्नानि यद्विधं साहित्यं कथयन्ति यत्सर्वे जनाः श्रोतुमिच्छन्ति यच्चविरलमेव दृश्यते तद्विधे-साहित्ये प्रथमपंक्तिं चिरकालं धारयिष्यति ।

" गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति " इति वदता जनेन सत्य-मेवोक्तम् । पद्यलेखने न संभवति तादृशी कविपरीक्षा यादृशी गद्यलेखने। तत्र पद्यमेलार्थमेवं कृतं स्यादिति व्यपदेशः कर्तुं शक्यः। न तथा गद्ये । अतः कविपरीक्षाकारेण तद्गद्यपरीक्षैव कर्तव्या । गद्येऽपिपाञ्चालीरीतिः सर्वोत्कृष्टा मता ।

शब्दार्थयोः समोगुम्फः पाञ्चालीरीतिरिष्यते ।
शीलाभट्टारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा यदि ॥

अतो ज्ञायते यद्बाणगद्यं पाञ्चालीरीतिलिखितेभ्योऽन्येभ्यो ग्रन्थेभ्य उत्कृष्टतरमस्ति । काव्यादर्शेच दण्डी " ओजःसमास भूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् " इति । बाणगद्ये तदपि दृश्यत एव। ओजसि समासभूयस्त्वे च बाणोऽप्रतिम इति निर्विवादम् । तस्मात् संस्कृतविवेचकानां मतेन बाणगद्यं सर्वोत्कृष्टमनुकरणीयं चास्ति । महाकविशेक्सपियर इव सोऽपि नायकनिरूपणान्नायिकानिरूपणेऽधिकमनोज्ञोऽस्तीत्यपि केचित् ।

अलंकारशास्त्रनिगडितेऽपि तस्मिन्, दृश्यत एव तत्पुस्तकेषु भाषाशैलीवैविध्यम् । तस्य लेखनसरणिरकर्कशासविलासा च लघुवाक्यलेखने आयतवाक्यग्रथने च तस्य शक्तिः समानैव । तस्य गद्यं सप्रभावमस्ति । यथा पुण्डरीकं प्रति कपिञ्जलस्योपदेशः महाश्वेता-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

दर्शनावसरे तद्गद्यमलंकारयुक्तं कविमनोरथसृष्टिसनाथं च। उपमारूपकोत्प्रेक्षादयः पदे पदे दृश्यन्ते। दीपकसहोक्तिविरोध-निदर्शनाविषमादीनां च नाभावः।

कादम्बर्यादिषु दत्तानि वर्णनानि न सन्ति सर्वथा कल्पनोद्भूतानि। यतः 'हुएनत्संग' कृतवर्णनात् स्मिथकृतप्राचीनभारतेतिहासाच्च ज्ञायते यदेवंविधं सर्वमेवाविद्यत श्रीहर्षसभायाम्। तारापीडसभानगरवर्णनं चन्द्रापीडदिग्विजयवर्णनं श्री हर्षस्य तत्तद्विषयिकं वर्णनं प्रतिकृत्यालेखितमिति भाति। उदाहरणार्थे हर्षसैन्यं ६०००० हस्ति १००००० अश्वपरिमितमासीदिति स्मिथः। अतो यथा चन्द्रापीडदिग्विजयप्रस्थानवर्णनं बाणेन लिखितं तत्तथैव तेन दृष्टं स्यादित्युह्यते। स्थानाभावात्सर्वत्र स्मिथप्रमाणं न दद्मः। उपरतायां मातरि शुकशिशोस्तत्पितृकृतं पालनं बाणेन स्वयमेव शैशवेऽनुभूतं स्यात्।

श्रीहर्षचरितस्यांग्लभाषान्तरप्रस्तावनायां कावेल महाशय एवं लिखति। "गहनविषयैकप्रियोनासीत्सः। चित्रोपममनोवेधकशोधनग्रहणशक्तिश्चासीत्तस्य। समकालीनस्त्रीपुरुषान्प्रति समभाववानासीत्। 'एपोलेनियस रहोडियस' इव न केवलं कविः किंतु वैयाकरणोऽपि स आसीत्।"

एवं बाणगुणदोषदर्शनं कृतमस्माभिः। तत्कृतकादम्बरीलोकप्रियतासिद्ध्यर्थं एकमेवोदाहरणमत्र दास्यामः। चतरजी इति ख्यातेन बंगदेशीयग्रंथकारेण १८७१ खिस्ताब्दे दुर्गेशनन्दिनी

१ तस्य व्याकरणज्ञानमुत्कृष्टमितिस्यात्।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

नामकमैतिहासिकं पुस्तकं रचितमस्ति । तस्मिन्नकबरसमयवर्णन-मस्ति । तत्रापि कथानायिका स्वान्तर्गृहे कादम्बरीवाचनलीना-सीदिति लिखितमस्ति । बाणे सन्ति गुणाः सन्ति दोषाः कश्च दोषवर्जितः खलु जनोऽस्त्यस्मिन्संसारे । किंतु " एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः " । इति कालिदासो-क्त्या तद्दोषाः क्षन्तव्याः । यदि च छिद्रान्वेषिण एव भवामस्तर्हि " तत्को नाम गुणो भवेत्सुगुणिनां यो दुर्जनैर्नांकितः " । इत्युक्त्या स्वचित्तलाघवमेवप्रकटीकुर्मः । " इत्थं दृष्टमस्माभिर्यत्प्रस्तुतग्रन्थोऽ-नेकगुणै रमणीयः । भारतवर्षीयाणां कल्पनाशक्तिं, संस्कृतभाषायाः शब्दार्थरूपमक्षयं भाण्डागारं, श्लेषादिविचित्रचमत्कारनिरूपणे तस्या अप्रतिमां शक्तिं कवित्वस्यात्यंतमुज्ज्वलं स्वरूपं एतत्सर्वमे-कीकृतं यदि कोऽपि दिदृक्षते तर्हि कादम्बरी पाठेन स पूर्णमनोरथो भविष्यति । अपरं च प्राचीनकालप्रचलिता रीतयोऽत्रैवलक्ष्यन्ते । म्लेच्छादिभिर्यावदयं देशो न दुर्दशः कृतः तावदत्र योऽपारविभव आसीत्तदेनेनैव ग्रंथेन कल्पनापदवीमवतरिष्यति " ।

पाश्चात्यविवेचकदृष्ट्या बाणे दोषाः सन्ति । अत्रत्यास्तु तेषां गुणपक्ष एव न्यासं कुर्वन्ति। श्लेषोऽत्रालंकारो मन्यते सुकविभूषणं च। रचनाविकासक्रमो रचनापद्धतिश्च सैवात्र प्रचलितासीत् नास्ति तत्र बाणदोषः। अलौकिकपात्रप्रवेशश्च प्राचीनसाहित्ये सर्वसामान्य एवा-सीत्। अतो बाणदोषाः तत्समय परीक्षण पद्धत्या गुणायन्त एव संस्कृत कविगीतं बाणयशःकीर्तनं दत्त्वा एतद्विवादविषयं समाप्तिं नेष्यामः ।

१ ' संस्कृतकविः ' नामकात् मासिकपत्रात् [illegible] समुद्धृतम् ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।
तत्किंतरुणी न हि न हि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य ॥

विदग्धमुखमण्डने धर्मदासः ।

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकुरः कर्णपूरो मयूरः ।
भासोहासः कविकुलगुरुः कालिदासोविलासः
हर्षोहर्षो हृदयवसतिः पंचबाणस्तु बाणः ।
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥ जयदेवः ॥
जाता शिखण्डिनी प्राक् यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।
प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ॥ गोवर्धनाचार्यः ॥
बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम् । प्रकीर्णं वाक्यम् ।
सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।
वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थोविद्यते न वा ॥ कविराजः ॥
शश्वद्बाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा ।
धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः ॥ नलचम्पू ॥
युक्तं कादम्बरीं श्रुत्वा कवयो मौनमाश्रिताः ।
बाणध्वनावनध्यायो भवतीति स्मृतिर्यतः ॥ कीर्तिकौमुदि ॥
केवलोऽपिस्फुरन्बाणः करोति विमदान्कवीन् ।
किं पुनः कृतसंधानः पुलिन्ध्रकृतसन्निधिः ॥ धनपालः ॥
निःश्वासोऽपि न निर्याति बाणे हृदयवर्तिनी ।
किंपुनर्विकटाटोप पदबन्धा सरस्वती ॥
श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद्रसे चापरे ।
ऽलंकारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने ॥
आसर्वत्र गभीरधीरकविताविन्यासपटवी चातुरी ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

सञ्चारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पञ्चाननः॥ श्री चन्द्रदेवः।

भग्नः काव्यैकमेरुः कविविपणीमहारत्नराशिर्विशीर्णः ।
शुष्कः शब्दौघसिंधुः प्रलयमुपगतो वाक्यमाणिक्यकोशः ॥
दिव्योक्तीनां निधानं निधनमुपगतं हा हता दिव्यवाणी ।
बाणे दूरप्रयाणे प्रणयिनि विधिना शायिते दीर्घनिद्राम् ॥

गद्यानि निरवद्यानि हृद्यानि कस्य नो मुदे ।
कविताकामिनीपञ्चबाणबाणकवीशितुः ॥
हृदिलग्नेन बाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।
भवेत्कविकुरंगाणां चापलं तत्र कारणम् ॥

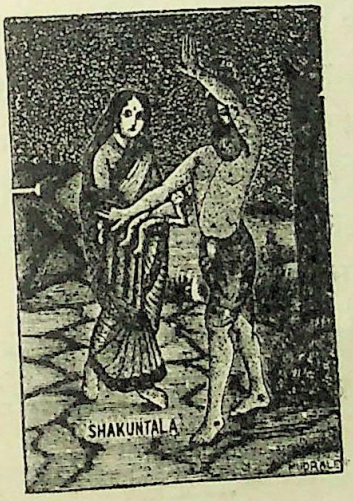

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

उपसंहारः ।

सर्वभक्षी कालो निर्दयो भूत्वा न किमपि मुञ्चति । क्व सन्ति ते महानृपतयः क्व सन्ति तेषां महालयाः स्तूपाः कीर्तिस्तंभाः क्वास्ति तेषां धनम् । न ज्ञायते तेषां नामापि । बाणग्रन्थस्तु कालस्यापि विजेतेव सुविख्यातस्तिष्ठति । किं बहुना " क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् " । इति सिद्धमेव ।

कादम्बरीवर्णनमपरं चात्रत्यं साहित्यं ग्रीसदेशीयवाङ्मयानुसरणमिति पिटर्सनादयः । अत्रत्यास्तु सर्ववस्तुषु ग्रीसदेशीयेभ्य उत्कृष्टतरा आसन् अत्र च शिष्टाचारप्रचारः पुरातनतर आसीदिति सिद्धमेव । अतोनास्मि तत्र संमतः ।

कथाख्यायिका विवादोऽस्थानयित्यत्र न लिखितः ।

बाणतनयश्च समापित पितृग्रन्थः आदरणीयोऽस्ति । कादम्बरी पूरणं दुःसाध्यमेवासीत् । तेनैतदपिकृतं तत्तस्य विद्वत्तां पितृभक्तिं च दर्शयति । बाणेन कथासूत्राणि एतावत्या त्वरया न एकीकृतानि स्युरितिकेचित् । तत्सत्यं किन्तु कादम्बरीसमापनमेवातिदुष्करमासीत् । तदपि कृतमिति स धन्योऽस्ति ।

एवं विधं पुस्तकं अस्मिन् देशे लिखितं बाणसदृशाश्च विद्वज्जनाः भारतवर्षमलंचक्रुरित्यस्माकमभिमानकारणमस्थाने नास्ति ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

परिशिष्टम् ।

कादम्बरीपात्राभिधानपरिवर्तनम् ।

कादम्बर्याम्	मूलकथायाम्
विदिशा	काञ्चनपुरी
शूद्रक	सुमनस्
चण्डालकन्या	मुक्तालता (भिल्लकन्या)
वैशम्पायन	शास्त्रगंज
हारीत	मरिचि
जाबालि	पौलस्त्य
उज्जयिनी	रत्नाकरपुर
तारापीड	ज्योतिष्प्रभ
विलासवती	हर्षवती
चन्द्रापीड	सोमप्रभ
शुकनाश	प्रभाकर
वैशम्पायन	प्रियकर
इन्द्रायुध	आशुश्रवस (नायं शप्तोमुनिः)
हेमकूट	कांचनाभ
हंस	पद्मकूट
गौरी	हेमप्रभा
महाश्वेता	मनोरथप्रभा
श्वेतकेतु	दीधितिमान्

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

पुण्डरीक	रश्मिमान्
कपिञ्जल	अदत्तनाम मित्रम्
चित्ररथ	सिंहविक्रम
मदिरा	न कोऽपि
कादम्बरी	मकरन्दिका
केयूरक	देवजय
पत्रलेखा	न कोऽपि

जन्मान्तरनामानि कादम्बर्याम् ।

प्रथम जन्म	द्वितीय जन्म	तृतीय जन्म
पुण्डरीक	वैशम्पायनः (नरः)	वैशम्पायनः (शुकः)
चन्द्रः	चन्द्रापीडः	शूद्रकः
श्रीः		चण्डाल कन्या
रोहिणी	पत्रलेखा	
कपिञ्जलः	इन्द्रायुधः	कपिञ्जलः

अन्येषां नास्ति भवान्तरम् ।

॥ समाप्तम् ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

महाकवि बाण अने तेना ग्रंथो.

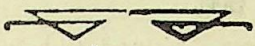

સર્વ દિશાઓમાં જેની કીર્તિ પ્રસરી છે એવો કવિકુલગુરુ, વિદ્વાન જનોનું મનહરણ કરનાર, ગીર્વાણ ભાષાના જાણનારમાં શિરોમણિ 'बाणोच्छिष्टं जगत् सर्वम्' એ વાક્યથી જેની કીર્તિ ગવાય છે, એવો બાણ કયે સમયે થઇ ગયો, કયા ગોત્રના તે ભૂષણરૂપ હતો, તેના ભાગ્યવંત માબાપ કોણ હતાં, કયા મહીપતિની સભા તેના વડે શોભતી, એ બધું તેના વિષયમાં કાલીદાસ વગેરેની પેઠે વિવાદગ્રસ્ત નથી. પોતાના ગ્રંથો વડે સ્થાપન કરી છે કીર્તિ જેણે એવા તે કવિઓએ કોઇપણ વખતે કોઇ પણ ઠેકાણે પોતાના પુસ્તકોમાં અથવા બીજી જગ્યાએ એ સર્વ લખ્યું નથી. તેથી તેમના વિષયમાં આપણું જ્ઞાન લગભગ નાશ પામ્યા જેવું છે. જે કાંઇ થોડું આપણે જાણીએ છીએ, તે ટીકાકાર પ્રકીર્ણ ગ્રંથકાર મારફતે અને દંત કથા તથા આખ્યાયિકા મારફતે મળેલું છે તેથી તેમના વિષયમાં આપણે કાંઇજ નથી જાણતા એમ કહેવુંજ વધારે યોગ્ય છે. બાણ બિલ્હણ વગેરે કેટલાક કવિઓએ પોતાના ગ્રંથના આરંભમાં પોતાનું વંશવર્ણન આપ્યું છે અને પોતાના રાજાઓની વિખ્યાતિનાં યશોગાન કર્યાં છે. રાજાઓના વર્ણનથી 'હુ એન્ ત્સંગ' આદિએ કરેલાં વર્ણનના સામ્ય વડે તથા રાજતરંગિણી ઇત્યાદિ ગ્રંથોના પ્રમાણથી તેમના વિષયમાં આપણું જ્ઞાન સ્ફુટતર થાય છે.

આ કવિએ પોતે રચેલી કાદમ્બરીની શરૂઆતમાં પોતાના કુલનું વર્ણન ટુંકાણમાં વાત્સ્યાયનવંશ વર્ણન એ નામે પદ્યમાં આપેલું છે. [૧] પણ હર્ષચરિતમાં સ્વકીય અને પૈતૃક્ય આખ્યાન લંબાણથી આપ્યું છે. હર્ષચરિતના પહેલા બે ઉચ્છ્વાસ અને ત્રીજાનો મોટો ભાગ વંશવર્ણનમાંજ રોકાયો છે. પોતાના વંશની વિખ્યાતિ ફેલાવવાના પ્રયત્ન

૧ આ તેના પુત્રની રચના છે એવો કેટલાકોનો અભિપ્રાય છે. એ વિવાદવિષય હોવાથી આગળ વિવેચન કર્યું છે.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

અને અપરિપક્વ વાગ્વિલાસનું આ ફળ છે એમ કેટલાકનો મત છે. બાણે હર્ષચરિતમાં આપ્યું છે તેજ પ્રમાણે પણ ટુંકાણથી તે વંશવર્ણન અમે અહિં આપીએ છીએ.

એક વખતે દેવસભામાં મંડપાલ[૨] મુનિ સાથે વિવાદ કરતાં તારાપતિ સહોદર અત્રિસુતુ સુલભકોપ દુર્વાસા ઋષિએ ભૂલથી ખોટો ઉચ્ચાર કર્યો. પ્રજ્ઞાતાથી બીજા દેવો શાંત રહ્યા. દૈવવશાત્ દેવી સરસ્વતીએ સ્મિત કર્યું. આ જોઇને તેને શાપ દેવાને તેણે હાથમાં પાણી લીધું. ભયને લીધે સર્વ દેવો આસનેથી ઉભા થઈ ગયા અને તેને નિવારવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પણ સાવિત્રીની પ્રાર્થનાઓ ઋષિઓની વિજ્ઞપ્તિઓ અને તપના રક્ષણમાટે તેના પિતા અત્રિના ઉપદેશ એ સર્વ નિષ્ફળ થયાં. શાપજળ ભૂમિપર નાખીને તે બોલ્યા. રે જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધ ! તારો મદ હું ઉતારીશ. મર્ત્યલોકવાસિની થા. જ્યારે સાવિત્રી પ્રતિશાપ આપવા તત્પર થઇ, ત્યારે "તું જે માર્ગે જાય છે, તે સાધુજનને યોગ્ય નથી, અને બ્રાહ્મણો અસંસ્કૃતમતિવાળા હોય, તોપણ અપમાન યોગ્ય નથી;" એમ કહીને સરસ્વતીએ તેને રોકી. અંતે બ્રહ્મા બોલ્યા "ભો બ્રાહ્મણ, આ વિદ્વજ્જન ચરિત માર્ગ નથી. ક્રોધાન્ધકારથી તારાં અંતશ્ચક્ષુ મીંચાઇ ગયાં છે. તારી મતિ દોષાદોષ જોઈ શકતી નથી. તારૂં મન વિવેકશૂન્ય થઇ ગયું છે. પરદોષદર્શનચપલ દૃષ્ટિની પેઠે તારી બુદ્ધિ સ્વદોષ જોઈ શકતી નથી." સરસ્વતીનું સાંત્વન કરતાં બોલ્યા "તું ખેદ ન પામીશ. મારા અસાન્નિધ્યથી દુઃખિત તારા મનને આ સાવિત્રી તારી સહગામિની થઇને પ્રમોદ આપશે. તારા આ શાપનો પુત્રમુખકમલદર્શન સુધીનોજ અવધિ છે." સાવિત્રી અને સરસ્વતી જ્યારે મન્દાકિનીને તટે થઇને મર્ત્યલોકમાં ઉતરતાં હતાં ત્યારે તેઓમાંની એકે "આકાશમાં રહ્યાં રહ્યાંજ વરૂણના હાર જેવી, ચંદ્રાચલના અમૃતપ્રવાહ જેવી, વિંધ્યના શશિ મણિનિસ્યંદ જેવી દંડકારણ્યના કર્પૂર વૃક્ષના નિર્ઝર જેવી, દિશાઓના લાવણ્ય રસના પ્રસ્રવણ જેવી, અંબરશ્રીના શયનમાટે સ્ફટિક શિલાપટ્ટ જેવી સ્વચ્છ શીતળ જળથી

૨ મંડ ઉપમન્યુ આ નામ પણ કહેવાય છે.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

ભરપુર ભગવાન પિતામહના અપત્ય જેવી હિરણ્યબાહુ નામે મહાનદી કે જેને લોકો શોણ કહેછે[1] તે નદીને જોઇ." ત્યાં એમની દૃષ્ટિએ નદીતટ આવ્યો કે જે "અમરકામિનીઓને શ્રવણશિખરે આરોહણ" કરવાને યોગ્ય તરંગપવનના સ્પર્શથી હાલતાં પોતાનાં પલ્લવ વડે, તથા પુષ્પરસના લોભથી નિરંતર ભરાયેલા મત્ત ભ્રમરોના મધુર ગુંજારવ વડે દૂરથી જાણે (એમને) બોલાવતો હતો; મરકત મણિ જેવી શ્યામ પોતાની પ્રભા વડે દશે દિશાઓને સાથેજ જાણે લેપ કરતો હતો; રવિકિરણનો પ્રવેશ નહિ થવાથી દિવસે પણ અંદરથી રાત્રિ જેવો દેખાવ આપતો હતો; બહુ દિવસનો પરિચય છતાં પણ મેઘની શંકાથી વારંવાર મધુર કેકારવ કરીને ઉંચી ડોકે વનમયુરો જેને જોઇ રહેતા હતા; મેઘસમયનું જે જાણે સ્થાન હતો; સર્વ સંતાપનો જાણે પ્રતિપક્ષ હતો; શીતલતાનો જાણે આવાસ હતો, ચૈત્ર માસનો જાણે નિર્ગમ માર્ગ હતો; મદનનો જાણે આશ્રય હતો; કામોત્કંઠામાં રતિનું જાણે વિનોદસ્થાન હતો; સર્વ રમણીયતાનું સ્થળ હતો અને અહર્નિશ વાતા સુગંધી તથા શીતલ તરંગ પવનથી જેના ઉપરનાં શિલાતલ ઠંડાં થયેલાં હતાં."[2]

એક સમયે તેઓએ એક ઘોડેસ્વારના ટોળાને આવતું જોયું. તેમની વચ્ચે લગભગ ૧૮ વર્ષનો કવચધારી એક અનુચરવાળો કોઇક કુમાર હતો. પરિજનને મોઢેથી તેઓ ત્યાં રહેછે, એ ખબર સાંભળીને પોતાના ઘોડાને ઝડપથી ચલાવીને ઉતાવળથી તે જગ્યાએ આવ્યો. દુરથી ઘોડા પરથી ઉતરી પડયો. પરિજનને ઉભા રાખીને પેલા બીજા મિત્ર સહિત પગે ચાલીને સવિનય તેમની પાસે ગયો, અને આતિથ્યનો સ્વીકાર કર્યો. સાવિત્રીએ કહ્યું. "આપના મિત્રના કૌશલ્ય અને પેશલતા વડે કૌતુક ઉત્પન્ન થવાથી, સાથેજ ધુળમાં રમવાથી પરિચયવાળી આ મારી સખી પ્રશ્ન કરવા પ્રેરાય છે, અને

---

૧ બાણકૃત હર્ષચરિતમાંથી. જેને લોકો શોણ કહેછે-હોમર પણ આ રીતે લખે છે, એટલે આ જગ્યાએ પિટર્સન કહે છે.

૨ બાણપુત્ર કૃત ઉત્તરાર્ધમાંથી શ્રીયુત છગનલાલ પંડ્યાનું ભાષાંતર.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

ઔત્સુક્ય નિવારણની કૃપા તેના પર કરવામાં આવે એમ ઇચ્છે છે. ૧ તે બોલ્યો "આ મારો મિત્ર મહાપ ચ્યવનના બહાર ફરતા પ્રાણરૂપ તેનો પુત્ર દધીચ છે. તેની માતા જગત જીતનાર અનેકપાર્થિવ સહસ્ર જેના અનુચર છે એવા શર્યાતની પુત્રી ત્રિભુવનકન્યા રત્ન સુકન્યકા નામે છે. ૨ માતામહ ગૃહે જન્મ્યા પછી પરિપક્વ વય થવાને લીધે હાલ પિતૃગૃહ પ્રતિ ગમન કરેછે અને હું તેની સાથે જનાર વિકુક્ષી છું" એમ નિવેદન કર્યું. તેમનું વૃત્તાંત પુછતાં સાવિત્રીએ કહ્યું, "તે યોગ્ય સમયે જણાશે." પછીથી તેઓ ચ્યવન ઋષિના આશ્રમ તરફ ગયા, પણ દધીચ પોતાની સાથે સરસ્વતીનું મન પણ લઇ ગયા. રાત દિવસ તે તેનું સ્મરણ કરવા લાગી. વિરહ દુઃખને લીધે સ્વર્ગને પણ નહિ ઇચ્છતી માત્ર તેના દર્શનને જોવાની ઉત્કંઠા હૃદયમાં રાખીને તે ગયો એટલે તેજ દિશામાં જોયા કરતી, અને દૃષ્ટિને મહા મહેનતે પાછી વાળતી. ૩ એમ કેટલાક દિવસ ગયા પછી એક વખતે આવીને વિકુક્ષી બોલ્યો. "મન્મથ વિકારને વશ થયેલા મારા મિત્રે આપને વિસારી મુક્યાં નથી. હમણાંજ તેના બહાર ફરતા પ્રાણ જેવી માલતી નામે વારાંગના આવશે. તેણે આવીને બપોર પછી સાવિત્રી જ્યારે સ્નાન માટે ગઇ હતી ત્યારે અર્થસૂચક સ્મિત કરીને સ્મરવિકારવિવશ દધીચની ખબર કહી. "તમારે શરણે છું" એવી સરસ્વતીની પ્રાર્થના સાંભળી તેના હૃદયનાથને તુરંગારૂઢ કરીને ત્યાં લાવી. એમ સુખપૂર્ણ દિવસો જતાં જતાં તેણે સારસ્વત નામે પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેને "સર્વજ્ઞ" થા એવી આશિષ દઇને બ્રહ્માએ બોલાવવાથી સ્વર્ગમાં પાછી ગઈ. તેના દીયરની પત્ની અક્ષમાલિકાને તેજ સમયે વત્સ નામે પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ. સારસ્વત ધાત્રેયવાત્સલ્યને લીધે પોતાનું સર્વ જ્ઞાન તેને આપીને અને પ્રીતિકુટમાં નિવાસસ્થાન સ્થાપી આપીને પિતા સાથે તપ તપવા લાગ્યો.

---

૧ આવા કથાવિભાગ કાદમ્બરીના સ્થૂળ લેખ છે એમ પિટર્સન માને છે.

૨-૩ બાણકૃત કાદમ્બરિ ૧૯૦૦ પૃષ્ઠ ૧૯૧.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust
વત્સ એક મોટા વંશનો આદિપુરૂષ થયો. ત્યાર પછી બાણ સુધીનું વંશવર્ણન એ નીચે પ્રમાણે હર્ષચરિતમાં આપે છે. 'તેઓ એમ ઉત્પન્ન થતાં, સંસાર ચાલતાં, યુગ જતાં, કલિનું અવતરણ થતાં, વરસો વહી જતાં, દિવસો ચાલ્યા જતાં, સમય પસાર થતાં, પ્રસવપરંપરાથી વિકાસ પામતા વાત્સ્યાયન કુળમાં કુબેર નામે વૈનતેયના જેવો ગુરૂપક્ષપાતિ બ્રાહ્મણ જન્મ પામ્યો. તેને અચ્યુત ઇશાન હર પાશુપત[1] એ ચાર યુગારંભ જેવા બ્રહ્મતેજ વડે જેની પ્રજા વિસ્તાર પામે છે એવા નારાયણના બાહુદંડ જેવા સચ્ચક્રનંદક પુત્રો થયા. તેમાં પાશુપતને એકજ ભુર્ભાર જેવો અચલકુલ સ્થીતિ ચતુસ્સમુદ્ર જેવો ગંભીર સર્વ બ્રાહ્મણોનો ચક્રચુડામણિ મહાત્મા અર્થપતિ નામે પુત્ર થયો. તેણે અગીઆર રૂદ્ર જેવા સોમથી ભરેલા રસશીકરચ્છુરિત મુખવાળા પવિત્ર ભૃગુ હંસ શુચિ કવિ મહીદત્ત ધર્મ જાતવેદસ ચિત્રભાનુ ત્ર્યક્ષમહીદત્ત અને વિશ્વરૂપ એમ અગીઆર પુત્રોને જન્મ આપ્યો તેમાંથી ચિત્રભાનુએ રાજદેવી નામની બ્રાહ્મણ પત્ની વડે બાણ નામે પુત્રને મેળવ્યો.

બાલ્યાવસ્થામાંજ તે માતૃસુખવંચિત થયો. પુત્રપ્રેમી પિતાએ તેને સંભાળી મોટો કર્યો. તે ચૌદ વર્ષનો થતાં તેના પિતા પણ પંચત્વ પામ્યા. પિતાનું અવસાન થતાં શોકને લીધે મન બળવાથી તેણે પિતૃગૃહમાંજ કેટલાક દિવસ નિર્ગમન કર્યા. ધીમે ધીમે શોક દુર થતાં સ્વાતંત્ર્ય બહુલતાને લીધે ધૈર્યવાન ન હોવાથી વિવિધ પ્રકારનાં ચપલ આચરણ કરીને અતિચંચલ થયો તેને ઘણા સમોવડીઆ મિત્રો અને સહાયકો હતા. તેમની નામાવલી બાણ વિસ્તારથી કહેછે. આમાં વિવિધવૃત્તિપરાયણ, નાનાવિધ ઉપાય વડે ઉપજીવિકા ગ્રહણ કરનારા કુલિન અકુલિન રીતિએ ધનાર્જન કરનાર ઘણા જનો જોવામાં આવે

---

૧ કાદમ્બરીના આરંભ શ્લોકમાં પાશુપતનું નામ નથી એ વિસ્મય જનક છે. બાણ અથવા તેનો પુત્ર પાશુપતનું નામ નથી જણાવતા એ આશ્ચર્યકર છે. આમ હોવાનું કારણ વ્યક્ત નથી. પાશુપત નિર્દેશ વાળા શ્લોકો નાશ પામ્યા હશે?

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

છે આ ઉપરથી બાલ્યાવસ્થામાં બાણ વિવિધ પ્રકારના મંડળોમાં ફરતો હશે. અને સર્વપદ પંક્તિધારકોને સહવાસવડે જાણતો હશે એમ કલ્પી શકાય છે. પૈસાદાર હોવા છતાં તેણે યૌવન સામાન્ય કુતૂહલથી પ્રેરાઇને વૃદ્ધોના હાસ્યાસ્પદ થઇને એક સ્થાનથી બીજે સ્થાને ભ્રમણ કર્યું, ઘણા અનુભવથી પરિપક્વ બુદ્ધિ થતાં સ્વનિવાસ સ્થાન બ્રાહ્મણાધિવાસ અથવા પ્રીતિકૂટમાં ગયો.

એક વખતે ગ્રીષ્મ સમયે સાંજને વખતે ભોજન કરી રહ્યા પછી તેના બંધુ ચંદ્રસેને શ્રી હર્ષદેવના ભાઇ કૃષ્ણ તરફથી લેખ લઇને આવનાર દુતને બાણની પાસે આણ્યો. તે પત્રમાં લેખકની ઇચ્છાનું અનુસરણ કરવા માટે બાણને વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવી હતી. એ લેખનો સાર નીચે પ્રમાણે હતો.

કોઇ એક ચાડીઆએ તમારા સંબંધમાં શ્રી હર્ષદેવને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવ્યો છે. ખરી વાત જાણવાથી આપના તરફથી મેં તેમને શાંત કર્યા છે. યૌવનસામાન્ય સાહસ સિવાય બીજું કાંઇ સંભવિત નથી એવું કારણ મેં આપ્યું છે. મહારાજ આ વાત માને છે માટે તમારે વિના વિલમ્બે મહારાજ શિબિર પ્રતિ પ્રયાણ કરવું. કેવી જાતનો સત્કાર મળશે એવી શંકાવાળા મનથી ગૃહશાંતિ વગેરે મંગળ વિધિ કરીને જમણો પગ આગળ રાખી પોતાને ઘેરથી નીકળ્યો. ત્રીજે દિવસે અજિરાવતીને કાંઠે મણિતારા સમિપ શ્રી હર્ષ નિવાસે પહોંચ્યો. જ્યારે બાણે માલવરાજપુત્રાલંકૃત હર્ષ સભામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેણે પહેલાં તો ખોટો ક્રોધ બતાવ્યો પણ પાછળથી પોતાનો અત્યંત સંતોષ પ્રગટ કર્યો. તેને સભારત્ન તરીકે સ્થાપીને પ્રેમ અને કૃપા બતાવ્યાં. ત્યાંથી પાછા ફરતાં બંધુઓએ અભિનંદન આપ્યું. વાચક સુદ્રષ્ટિએ વાયુપુરાણનો પાઠ કર્યો અને બંદી સૂચિબાણે શ્રી હર્ષદેવ વિશે બે આર્યાઓ ઉચ્ચ સ્વરે ગાઇ સંભળાવી. તે સાંભળીને તેના ચાર મંત્રીજનો એક બીજાના સામું જોવા લાગ્યા અને સૌથી નાના શ્યામલે અખિલ ભૂવન શાસન કરનાર સુભાગ્ય અને સદ્ગુણ વિષે સર્વ રાજાઓથી વધી જનાર શ્રી હર્ષદેવનું ચરિત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા જણાવી. બાણે હસીને કહ્યું "આર્ય, જુઓ,

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

ક્યાં પરમાણુ પરિમાણુ બદ્ધ હૃદય અને ક્યાં સમસ્ત વિશ્વવ્યાપી દેવનું ચરિત્ર! ક્યાં પરિમિતવર્ણવૃત્તિવાળા થોડાક શબ્દો અને ક્યાં તેમના અનેકાનેક સદ્ગુણો! આ સર્વજ્ઞને પણ ન આવડે એવો વિષય છે. વાચસ્પતિને પણ અગોચર છે. સરસ્વતીને પણ બહુ ભારે પડે એમ છે તો પછી આપણા જેવાની શી શક્તિ? કયો પુરૂષ સો આયુષ્ય વડે પણ દેવનું ચરિત્ર પુરેપુરૂં વર્ણવી શકે?[૧] એમ કહીને દિવસ બહુ ગયો હોવાથી બીજે દિવસે સવારસાં સુચિબાણના શ્લોકથી નિદ્રા દુર કરી મિત્રોને ભેગા કરી સાંભળનારના કાનને આનંદ આપનાર શ્રી હર્ષદેવનું ચરિત્ર કહેવા માંડયું કે જે હર્ષ ચરિત એ નામે પ્રખ્યાત છે.

અહીંયાં બાણ સંબંધી કથા વિભાગ પુરો થાય છે અને રાજાનું વર્ણન આવે છે કે જે અહીં અસ્થાને છે. તે પછી એનું જીવન કેવા પ્રકારનું હતું, એણે શું કર્યું, ક્યાં રહ્યો, એ સર્વ જણાતું નથી. યમે પ્રાણનું હરણ કરવાથી કાદમ્બરી અપૂર્ણ રાખીને તે સ્વર્ગ લોકમાં ગયો એમ જણાય છે.[૧] તેના પુત્રનું નામ ભૂષણભાણ હતું એમ બુલ્હર માને છે અને પિટર્સન તેમાં સંમતિ દર્શાવે છે. કેટલીક પ્રતોમાં તેનું નામ પુલિન્દ દર્શાવ્યું છે. તિલકમંજરીકાર ધનપાલ પણ એમજ સૂચવતો લાગે છે.

"केवलोऽपि स्फुरन्बाणः करोति विमदान् कवीन्।
किं पुनः कृतसंधानः पुलिन्द्र(न्द ?) कृतसन्निधिः ॥"

અહીં શ્લેષ છે. ઉદયપુરમાં વિકટોરીયા હૉલ પુસ્તકાલયમાં કાદમ્બરીની પ્રત છે. તેને અંતે આમ લખેલું છે.

"समाप्ता चेयं कादम्बरी नाम कथा कृतिर्भट्टबाणस्य तत्सूनोः पुलिन्दस्य चेति। समाप्ता कादम्बर्या उत्तरकथा। श्रीरस्तु ॥श्री॥

---

૧ બાણ રચિત હર્ષ ચરિત ઉપરથી

૧ "याते दिवं पितरि" ઇત્યાદિ.
પિતા સ્વર્ગ વાસી થતાં જગમાંથી છિન્ન થયો;
કથાનો પ્રબંધ તેનો [illegible]" (છ. હ. પંડ્યા)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

॥ छ ॥ कल्याणमस्तु ॥

કાશ્મીરનૃપતિના પુસ્તકાલયના ગ્રંથોની નોંધમાં પણ નિચે પ્રમાણે લખેલું છે,

ગ્રન્થાંકઃ	ગ્રન્થનામ	કર્તૃનામ	પત્રાણિ	શકે	સંવેદનમ્
૧	ભૂર્જ કાદમ્બરી	બાણભટ્ટઃ	૨૧૯	૧૫૬૯	ભૂર્જપત્રેષુશારદાલિપિ
		તત્પુત્રઃ		સપ્તર્ષિ	૧૦૯–૧૧૪ પત્રે
		પુલિનશ્ચ		૨૩	વિહાય સંપૂર્ણા

અને ઉપોદ્ઘાતમાં લખ્યું છે કે આ લેખ બાણના પુત્રનું નામ જણાવે છે, તેથી તે બહુ ઉપયોગી છે. તેના અન્તે લખેલું છે કે

"समाप्तेयं महाकवेर्भट्टबाणस्य कृति कथा कादम्बरी संपादिता तत्सूनुना भट्टपुलिनेन। लिखिता च भट्टदामोदरकेण भट्टशंकरानंदाय। सं. २३ ज्ये वति १३ खौ ॥ श्री शाकाः १५६९ ॥

कादम्बरी रसं पीत्वा कर्णशुक्तिपुटेन च
जनस्सुखेन निद्राति मत्तमत्तः पदेपदे ॥"

આ ઉપરથી બાણ ભટ્ટના પુત્રનું નામ પુલિન્દ હતું, એમ નક્કી થાય છે. મયૂર બાણનો શ્વશુર અને તેનો સમકાલીન હતો, એમ જણાય છે. કેટલાંક સુભાષિતોમાં બાણ તથા મયૂરનું નામ સાથેજ આવે છે, તેપરથી તેઓ હર્ષસભાશ્રિત સમકાલીન કવિઓ હતા એમ ધારી શકાય છે. આ સિવાય તેના જીવન સંબંધી આપણે કાંઇ વધુ જાણતા નથી, તેથી બાણ કયે સમયે થઇ ગયો, તે હવે જોઇએ.

બાણસમય નિર્ણય.

સમયનિર્ણયમાં પણ હર્ષચરિતજ ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે. હર્ષને આશ્રય રહેલો વિદ્વજ્જનમંડલના ભૂષણરૂપ બાણનામે દ્વિજ હતો એમ મી. સ્મિથ પોતાના ઇતિહાસમાં જણાવે છે. અને પોતેજ કહે છે કે ત્યાં દર્શાવેલો શ્રી હર્ષ ઐતિહાસીક રાજા છે. તેના સમયમાં જે જે બન્યું તેનું વિસ્તારથી નિવેદન કર્યું છે. વળી આ ઠેકાણે

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust
હુ એન્ ત્સંગે આપેલું ભારતવર્ષનું વર્ણન અને તેણે વર્ણવેલી અહિંની રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉપયોગી થાય છે. ઇ. સ. ૬૨૯માં ચીનવાસી બૌદ્ધ યાત્રી હુ એન્ ત્સંગ પોતાના દેશથી નિકલ્યો. પ્રયાગ મહાસભા સમયે તે ત્યાં હાજર હતો. તેને ભ્રમણમાં થએલા સમય ઉપરથી અને પ્રયાગસભામાં તે હાજર હતો, તે ઉપરથી ઇ. સ. ૬૪૨-૪૩ સુધી તે અહિંયા હશે એમ પિટર્સન માને છે. તેના વિષયમાં બે પુસ્તકો વિદ્યમાન છે. તેનો સાર ભાષાન્તર માર્ગે જાણી શકાય છે. તે આ પ્રમાણે છે. તે પર્યટન કરતો હતો ત્યારે ભારતવર્ષમાં એકજ નૃપતિ હતો. જેની રાજધાની કાન્યકુબ્જ (કનોજ)માં હતી. ભારતવર્ષચક્રવર્તી તે રાજાનું નામ "હો-લી-ચા-ફ-ટન્-ન" હતું. તેની પહેલાં તેનો મોટો ભ્રાતા "હો-લો-ચે-ફ-ટન્-ન" રાજપદે હતો. તેને "કાયે-લો-ના-સોપ-લ-ન" પતિ જેનું નામ "ચે-ચંગ-કીયા" હતું, તે દુષ્ટ રાજાએ મળવા માટે આમંત્રણ કરીને કપટથી મારી નાખ્યો. તેઓનો પિતા કે જેને સ્થાને મોટો ભાઇ આવ્યો હતો. તેનું નામ "પો-લો-કીયે-લો-ફ-ટન્-ન" હતું. ઉપર લખેલાં નામ સ્વરસામ્ય (Phonetics) ની પદ્ધતિથી લખેલાં છે, તેના મુળ શબ્દનું સંશોધન મોં. સ્ટેનીસ્લાસ જુલ્યને કર્યું છે. તે આ પ્રમાણે:-

હો—લી—ચા—ફ—ટન્-ન—હર્ષવર્ધન
પો-લો-કિયે-લો-ફ-ટન્-ન—પ્રભાકરવર્ધન[1]
હો—લો—ચે-ફ—ટન્-ન—રાજવર્ધન
ચે—ચંગ—કિયા—શશાંક
કિયે—લો—ના-સોફ—લ-ન—કર્ણસુવર્ણ.

હર્ષચરિતમાં ઉપર લખેલું વર્ણનજ અતિવિસ્તારથી આપેલું છે. દક્ષિણમાં રાજ્યકર્તા રાજાના સૈન્યે શ્રી હર્ષના સૈન્યનો પરાભવ કર્યો તે પણ બાણ અને હુ-એન-ત્સંગ બન્નેએ દર્શાવેલું છે. કાંઇક

૧ ખરી રીતે પ્રકરવર્ધન હોવું જોઇએ. પણ ભુલથી પો-લો-પોને ઠેકાણે પો-લો લખીનું હશે.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

ભિન્નત્વ છે, તોપણ સામ્ય એટલું બધું છે કે શંકાને માટે અવકાશ નથી. માટે બાણે જેનું વર્ણન આપ્યું છે, તે હર્ષ અને હુ-એન-ત્સંગે વર્ણવેલો હર્ષ એકજ એમ નિશ્ચિત થાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે હુ-એન-ત્સંગ ઇ. સ. ૬૨૯થી ૬૪૧ સુધી અહિં હતો. માટે તેજ હર્ષ સમય અને તેજ કારણથી બાણ સમય હોવો જોઇએ. હવે આપણે બીજા પ્રમાણો જોઇએ. કોઇ પણ કવિના સમય નિર્ણયને માટે કયા કયા કવિઓની કીર્તિ તેણે ગાઇ છે, અને તેની કીર્તિ કયા કયા કવિઓએ ગાઇ છે, તે જોવું જોઇએ. તેણે જેની કીર્તિ ગાઇ હોય, તે તેના સમકાલીન અને ઘણે ભાગે તો તેની પહેલાં થઇ ગએલા હોવા જોઇએ. જેઓએ એનું નામ દર્શાવ્યું છે, તેઓ પણ સમકાલીન અથવા તેની પછી થઇ ગએલા હોવા જોઇએ. પહેલાં તો કયા કયા કવિઓના યશનું ગાન બાણે કર્યું છે, તે આપણે જોઇએ. હર્ષચરિતના આરંભના કેટલાક શ્લોકોમાં તે પ્રખ્યાત કવિઓની નામાવલિ આપે છે,

ત્યાં પ્રથમ વ્યાસને નમસ્કાર કરી કવિ શ્રી ચૌર[1] નામ ગ્રહણ કરી બાણ આખ્યાયિકાકારોનું સ્મરણ કરે છે. તે પછી વાસવદત્તાકાર, ભટ્ટાર હરિચંદ્ર, સાતવાહન, પ્રવરસેન, ભાસ, કાલિદાસ, બૃહત્ કથાકાર, અને આઢ્યરાજનો નિર્દેષ કરે છે. અહિં વાસવદત્તાકાર તે સુબન્ધુ નહિ, અને બાણે દર્શાવેલી વાસવદત્તા તે જુદીજ એમ પિટર્સન કહે છે, એમ શાથી કહે છે તે અહિં પ્રશ્ન થાય છે. એક કથાનો આશ્રય લઇને વિવિધ કથા લેખન તે સમયે પ્રચલિત હતું તેનું ઉદાહરણ રત્નાવલી છે. એની મૂળ કથા બૃહત્ કથામાં આપેલી છે. વળી સુબન્ધુની વાસવદત્તામાં જેવા ગ્રામ્ય અને અતિક્રાન્તમર્યાદ શ્લેષ જોવામાં આવે છે, તે પ્રથમ પ્રસંશા પાત્ર થયા હોય, અને તે પછીથી બાણ અને ભવભૂતિએ વાપરેલા સુરમ્ય ભાષા પ્રયોગ વપરાયા હોય એ અવિશ્વસનીય

---

[1] આ નામધારી કવિ છેજ નહિ એમ પિટર્સન માને છે. કિન્તુ "यस्याश्चौरश्चिकुरनिकुरः" એ જયદેવના પદ ઉપરથી એ નામે કવિ હતો, એમ હું માનું છું.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust
અને અશ્રદ્ધેય છે એમ પિટર્સન કહે છે. કેટલાક તેજ ગ્રન્થ આ છે, એમ માને છે. ગૌડવહો[1] એ નામના પુસ્તકમાં વાકપતિરાજ ભાસ, કાલિદાસ અને સુબન્ધુનાં નામ લખે છે, પણ બાણનું નથી લખતો. તે ઉપરથી સુબન્ધુ બાણ પહેલાં થયો હશે, એમ તેઓ કહે છે. ભાસનાં પુસ્તકો હવે મળી શકે છે. અને તે કાલિદાસ પહેલાં થઇ ગયો, એ જાણીતું છે. સૂત્રધાર વડે આરંભાયેલાં ભાસ પ્રણીત નાટકો ગ્રીસ દેશના નાટકોના અનુકરણ રૂપે છે, એમ વેબર, પિટર્સન વગેરે કહે છે. ત્યાર પછીના શ્લોકમાં કવિશિરોમણિ કાલિદાસનું વર્ણન આવે છે.

" निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीति र्मधुर सार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥ "

કાલિદાસ સમય નિઃશંસય જાણી શકાતો નથી. તે ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં થઇ ગયો, એવો પણ અભિપ્રાય છે. કિન્તુ હાલના વિદ્વાનો તે પ્રથમ સૈકાની શરૂઆતમાં ઉત્પન્ન થયો, એમ માને છે. અન્તે બૃહત્કથાકાર ગુણાઢ્યનું નામ આવે છે. આઢ્યરાજ કવિનું નામ છે એમ કેટલાક માને છે. જ્યારે બીજા કેટલાક તે વિશેષણજ છે, એમ કહે છે. આ ઉપરથી બાણ આ બધાની પછીજ થઇ ગયો એમ નિઃસંશય જણાય છે. હવે કયા કયા કવિઓએ તેનું નામ લખ્યું છે, તે જોઇએ. બાણ તેમની પહેલાં થઇ ગયેલો એ ખુલ્લુંજ છે. માટે તેનું નામ જે જે પુસ્તકોમાં છે, તે પુસ્તકોનાં નામ તથા તેના ગ્રંથકારનો સમય લખીને વિરમીશું.

(૧) રૂદ્રટકૃત "કાવ્યાલંકાર" ની ટીકા લખનાર નમિસાધુ જેણે એ ટીકા ઇ. સ. ૧૦૬૯ માં લખી હતી, તે હર્ષચરિત અને કાદમ્બરીને કથા અને આખ્યાયિકાના ઉદાહરણ તરીકે આપે છે.

(૨) "याद्यग्गद्यविधौ बाणःपद्यपंथे तादृश" એમ સરસ્વતી કંઠાભરણમાં ભોજ લખે છે. અગીઆરમા સૈકાના બીજા દશકમાં ભોજ થયો. એમ મી. કાણે માને છે.

---

૧ ગૌડવહો—C.O. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

(૩) મુંજસભાસ્તંભ વિજય પ્રશસ્તિમાં " यथा हि महाश्वेतावर्णनावसरे भट्टबाणस्य " એમ તથા " यथा कादम्बर्यां वैशम्पायनस्य " એમ લખે છે. જો મુંજ તે ભોજનો કાકોજ હોય, તો ઇ. સ, ૧૦૦૦ ધનંજય સમય હશે.

(૪) આનંદવર્ધન કૃત ધ્વન્યાલોકમાં " यथा कादम्बर्यां कादम्बरी दर्शनावसरे " " यथा हर्षचरिते ' समवाय इव विरोधिनां पदार्थानां ' " ઇત્યાદિ વાક્ય જોવામાં આવે છે. તે કાશ્મીરાધિપ અવન્તીવર્મસમયે થઇ ગયો, માટે ૯મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં બાણની કીર્તિ દિગન્તમાં પ્રસરેલી હતી.

(૫) " अनुकरोति भगवतो नारायणस्यच એમ વામન કાદમ્બરીમાંથી અવતરણ કરીને લખતો હોય એવું લાગે છે. વામન ૮ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થઇ ગયો એમ કાણે મહાશય માને છે. માટે તે પૂર્વે બાણ સમય હશે.

હું એન્ ત્સંગના વર્ણનના મળતાપણાથી કાંઇ પણ શંકા રહેતી તો નથીજ. જો કાંઇ હોય, તો તે ઉપર જણાવેલા પ્રમાણોથી દુર થાય છે. નલચમ્પૂ અને કીર્તિકૌમુદીના કર્તાઓ બાણનો નિર્દેશ કરે છે. આ ઉપરથી બાણ છઠ્ઠા સૈકાને અન્તે અને સાતમા સૈકાની શરૂઆતમાં થઇ ગયો, એ વાત નિશ્ચિત થાય છે.

બાણ રચિત ગ્રન્થો.

હર્ષચરિત અને કાદમ્બરી એ બે બાણની કીર્તિના મુખ્ય આધાર રૂપ છે એ તો જાણીતુંજ છે, ચણ્ડિકાશતક નામે સ્તોત્ર બાણે રચ્યું છે, એમ કહેવાય છે. દેવી પ્રીણનાર્થ બાણે શ્લોક શતક રચ્યું હોય, તો તે આશ્ચર્યકર નથી. આ વિષયમાં એક લોક કથા પ્રચલિત છે. સુવિખ્યાત હોવાથી તે અહિંયા લખી નથી. બાણપત્નીએ આપેલા શાપદોષનું નિવારણ કરવામાટે મયુરે આ શ્લોક વડે સૂર્યસ્તુતિ કરી.

Digitized by eGangotri Trust
CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

તેની ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થવાથી બાણે પોતાના બે હાથ કાપી નાંખી ચણ્ડિકાસ્તુતિ કરી તે પાછા મેળવ્યા. આ બધું સંશયાત્મક છે, પણ એમ હોય પણ ખરૂં. અજ્જુનવર્મદેવ પોતે લખેલી અમરૂશતકની ની ટીકામાં નીચે પ્રમાણે લખે છે. " उपनिबद्धं च भट्टबाणेनैवंविधः एव संग्रामप्रस्तावे देव्यास्तद्रंगिभिर्भगवता भर्गेण सह प्रीतिप्रतिपादनायः बहुधा नर्म यथा द्रष्टावासक्त द्रष्टिः" (સાડત્રીસમો શ્લોક)

કેટલાક પાર્વતીપરિણયના કર્તા તરીકે બાણને ગણે છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં આ શ્લોક જોવામાં આવે છે.

"अस्ति कविस.र्वभौमो वत्सान्वयजलधिसंभवो बाणः ।

नृत्यति यद्रसनायां वेधोमुखलासिका वाणी ॥ "

કાદમ્બરીકાર બાણ પણ વત્સાન્વયજલધિસંભવ હતો તેથી તેણે પાર્વતીપરિણય લખ્યું હશે એમ કલ્પના થાય છે. પાર્વતીપરિણય ઉત્કૃષ્ટપંક્તિનું નાટક નથી, તોપણ તેમાંય કદી કદી પ્રતિભાવિલાસ જણાઇ આવે છે. કાલિદાસરચિત કુમારસંભવનું અને આ ગ્રન્થનું વસ્તુ સરખુંજ છે. તેથી ભાષા અને વિચાર સામ્ય ખાસ જણાઇ આવે છે. તેથી આ કોઇક ચોર કવિની કૃતિ હશે, એમ કેટલાક માને છે, માહાશય તેલંગ પણ એના કર્ત્તા તરીકે બાણને ગણવાનું સાહસ કરતા નથી. પણ કાલિદાસની ઉક્તિઓ બાણના મનને આનંદિત કરતી હતી, એ આપણે જાણીએ છીએ. [1] આથી વસ્તુસામ્ય હોય ત્યાં ભાષા સામ્ય સ્વાભાવિક છે. " કાદમ્બરી"ની તુલામાં " પાર્વતીપરિણય " પ્રાકૃત લાગે છે, અને તેથીજ તે બાણકૃતિ ન હોય એમ કેટલાક કહે છે. બીજાઓ એમ કહે છે કે જ્યારે તેની બુદ્ધિ પરિપક્વ નહોતી થઇ ત્યારે તેણે તે લખ્યું હતું. " यादृग्गद्यविधौ बाणः पद्यबन्धे न तादृशः " એ ભોજનો મત ઉપર લખ્યોજ છે. કાદમ્બરી અને હર્ષચરિતમાં જે થોડાક શ્લોક આવે છે તેટલા ઉપરથી આવો અભિપ્રાય બાંધ્યો હોય નહિ. માટે બાણે સશ્લોક

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

1 " निर्गतासु न वा कस्य दुःखमेवेदं हृदयान्तिका શ્લોક પરથી.ઉ

Digitized by eGangotri Trust

નાટક લખ્યું હશે, અને તેજ આ પાર્વતી પરિણય એમ મીકાણે માને છે. નલચમ્પૂના ટીકાકાર ચણ્ડપાલ અને ગુણવિજયગુણી બાણે રચેલું મુકુટતાડિતક નામનું નાટક છે, એમ કહે છે. [૧]

ક્ષેમેન્દ્ર ઔચિત્યવિચારચર્ચામાં બાણનો ગણીને એક શ્લોક આપે છે. તે આ પ્રમાણે છે.

"हारो जलार्द्रवसनं नलिनीदलानि
प्रालेयशीकरमुचस्तुहिनांशुभासः ।
यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि
निर्वाणमेष्यति कथं स मनोभवाग्निः ॥

अत्र विप्रलम्भभर भग्न धैर्याया कादम्बर्या विरहव्यथा वर्णना वसरे".....ઇત્યાદિ આ ઉપરથી ક્ષેમેન્દ્રનાં મત પ્રમાણે બાણે પદ્યમાં પણ કાદમ્બરી રચી હશે, એમ અનુમાન થાય છે. શ્રી હર્ષ પાસેથી બાણને ધન મળ્યું હતું એમ કાવ્યપ્રકાશ ઉપરથી જણાય છે. કેટલાક પ્રમાણભૂત વિદ્વાનો આ ઉપરથી એમ માને છે, કે રત્નાવલી બાણે રચી હશે, પણ શ્રી હર્ષે ધન આપવાથી તેના નામે પ્રકટ કરેલી. આ અભિપ્રાય ભૂલ ભરેલો છે. એમ શાથી એ વિચાર થશે. પહેલાં તો શ્રી હર્ષદેવ રચિત ત્રણ ગ્રંથ રત્નાવલી, પ્રિયદર્શિકા અને નાગાનન્દ વિખ્યાત છે. ઘણે ભાગે તેમની પ્રસ્તાવના સંપૂર્ણ રીતે મળતી જણાય છે. જો લેખકો જુદા હોય, તો પ્રસ્તાવનાનું મળતાપણું સહેલાઇથી સમજાવી શકાય એમ નથી. નાગાનન્દ અને પ્રિયદર્શિકા બાણ કૃતિઓ છે, એમ કોઇજ કહેતું નથી તો પછી રત્નાવલી બાણ કૃતિ શી રીતે? બીજો કોઇપણ સંસ્કૃત લેખક રત્નાવલી બાણરચિતા છે, એવું સૂચન પણ કરતો નથી માટે આ મત ખોટો લાગે છે.

---

૧ "यदाह मुकुटताडितके बाणः
आशाः प्रोषितदिग्गजा इव गुहाः प्रध्वस्तसिंहा इव
द्रोण्यः कृत्तमहाद्रुमा इव भुवः प्रोत्खात शैला इव ।
बिभ्राणाः क्षयकालरिक्तसकलत्रैलोक्य कष्टां दशां
जाताः क्षोणमहीपा कुपतदेवस्य शून्याः सभाः ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

" रजोजुषो जन्मनि सत्ववृत्तये " ઇત્યાદિ કાદમ્બરીમંગળ શ્લોક બાણે રચેલા નથી, પણ તેના પુત્ર અથવા બીજા કોઇએ રચેલા છે, એમ પિટર્સન વગરે કેટલાક કહે છે. હું આ મતને મળતો થતો નથી કારણકે બાણ જેવો પ્રાચીન કવિ મંગળ વાક્ય વિના ગ્રન્થારંભ કરે, તે અશ્રદ્ધેય છે. ક્ષેમેન્દ્ર આ શ્લોકમાંથી કેટલાકને લઇને, તે બાણે રચેલા છે, એમ કહે છે. વળી જો બાણ સિવાય બીજો કોઇજ લેખક હોય, તો તે

द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ठ्यया महामनोमोहलीमसान्धया ।
अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ।

એ શ્લોકમાં દ્વિજેન તેન એવા નિર્ગૌરવ શબ્દ ન વાપરે. તેનો પુત્ર સ્વગ્રન્થારંભે " वागीश्वरं पितरमेव " " गद्ये कृतेऽपि गुरुणा तु तथाक्षराणि यन्निर्गतानि पितुरेव समेऽनुभावः " " कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किंचिदपि चेतयते जनोऽयम् " ઇત્યાદિ શ્લાઘા વાક્યથી તેનું વર્ણન કરે છે. તે બીજા કવિઓનો પણ માનનીય અને પૂજ્ય હતો. આ ઉપરથી આ શ્લોકો બાણ રચિત છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેના લખેલા ગ્રન્થો વિષે આપણે ઉચિત વર્ણન કર્યું છે. હવે તે સંબંધી વિદ્વાન જનોના અભિપ્રાયો જોઇ ગુણ દોષ વર્ણન કરીશું.

મહાકવિ બાણ; તેના ગુણ દોષનું વર્ણન અને કાદમ્બરી પરીક્ષા.

કાદમ્બરી કથા અનેક કારણોથી રસોત્પાદન કરેછે. પ્રાચીન સમયે શુદ્ધ ગદ્ય કેવા પ્રકારનું હતું, એનું એ પ્રમાણભૂત દૃષ્ટાંત છે. અદ્ભુત કથા તરીકે લાંબા વખતથી એ સર્વે સંમાનિત છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે થોડાક ગ્રન્થોનો કાલનિર્ણય થઇ શકે છે, તેમાંની એ એક છે. તેથી ભારતવર્ષીય સાહિત્ય વિચારશૈલી અને ઇતીહાસસીમા-સ્તંભ તરીકે ઉપયોગી થઇ પડે છે (મીસ રીડીન્ગ) [1]

---

[1] આ અતિ બુદ્ધિમતી વિદુષીએ અંગ્રેજીમાં કાદમ્બરીનું ભાષાન્તર કર્યું છે તે ધી રોયલ એશીયાટીક સોસાઇટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।
वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा ॥

આ રીતે રાઘવપાણ્ડવીયકાર કવિરાજ પોતાને અને બાણને વખાણે છે. પ્રાચીન પંડિતો શ્લેષ રચનાને ગ્રન્થાલંકાર માનતા હતા. અર્વાચીન વિદ્વાનો એ મતને મળતા થતા નથી. પિટર્સન પોતાનો મત નીચે પ્રમાણે પ્રકટ કરેછે. આ ગ્રન્થ શબ્દોનો બાહ્યાર્થ ગ્રહણ કરવાથી કલેશ તથા શ્રમ આપે, એવા વિભાગોથી ભરપૂર છે. ગૂઢાર્થ શોધવાનું વાચકને રૂચિકર થઇ પડતું નથી. નૈસર્ગિક લાગતા કિન્તુ બળથી રચેલા કૃત્રિમ શ્લેષ સાહિત્યમાં ક્ષતિકર થઇ પડે છે. વિદ્યારૂપી કુંજના છુપા માર્ગ વાપરનારા અન્ય ગ્રંથકારો પેઠે બાણ પણ ભાષા કોશના ગૂઢાર્થનો ઉપયોગ કરે છે. પરિણામે લાંબા વાક્યસમૂહમાં તેની સાથે ચાલતાં વાક્યનો અર્થ જાણે મૂર્છા પામે છે. સાધારણ અર્થ પણ કોઇ કોઇ સમયે દુર્બોધ થઇ પડે છે; અને પ્રાકૃત પાઠક ગૂઢાર્થ ટીકા વિના સમજી શકતો નથી.

"અતિવૈદગ્ધ્ય, પુનરૂક્તિ અને શબ્દોનાં ઘણાં વિશેષણો લગાડવાથી આ ગ્રન્થ ઘૃણા ઉપજાવે છે. કથા અર્થહીન ભપકાદાર શબ્દસમૂહપૂર્ણ હોઇ જાણે દોડે છે, તેમ કરતાં કથારસ અને તે નહિ તો વાંચકગણનું ધૈર્ય નષ્ટપ્રાય થાય છે. દશકુમારમાં જોવામાં આવતી એક ટેવ અહિંયાં બહુજ મોટા પ્રમાણમાં દેખાય છે. ક્રિયાપદ બીજા અથવા ત્રીજા પાનમાં દેખાય છે; એક વખત તો છઠ્ઠા પાન સુધી દેખાતુંજ નથી; અને વચ્ચેનો ભાગ વિશેષણો અને વિશેષણનાં વિશેષણોથી ભરવામાં આવે છે. તેમાં વળી ઘણી લીટીઓ ભરાય એવા લાંબા સમાસ જોવામાં આવે છે. બહુ શું કહેવું ? બાણનું ગદ્ય તે દેશના જંગલ જેવું છે, જેમાં પાઠકગણ પોતેજ માર્ગ ન કરે ત્યાં સુધી તે રોકાઇ રહે છે. ત્યાં પણ અજ્ઞાત શબ્દસમૂહ રૂપ હિંસક વનપશુઓ તેને ભય પમાડે છે. [1]" આવા કલંક નૈસર્ગિક પ્રતિભાને મલિન કરે છે. પણ તેનો નાશ કરી શકતા

[1] વેબર

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

નથી. બાણ શ્લેષનો અલંકાર માટેજ ઉપયોગ કરે છે. શ્લેષસહિત કથાઓ ચંપકકલિકા વાળી મલ્લિકામાલા જેવી છે, એવું બાણ જાતેજ બીજી જગ્યાએ કહે છે, એમ મીસ રીડીંગના લેખમાં છે. સુબન્ધુએ વાસવદત્તામાં તેમજ બાણે કાદમ્બરીમાં શ્લેષનો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ બાણ શ્લેષાધીન થઇ અર્થહાનિ કરતો નથી. તે તો તેમને કોઇ કોઇ વખતજ આભૂષણ સ્થાને અને વર્ણનને અન્તેજ વાપરે છે. તેના શ્લેષ ટુંકા, ચાલુ વિષય સંબંધી, પ્રસન્ન કરે એવા, અને શ્રમ ન આપે એવા છે. વળી અન્તે ચમત્કાર દર્શાવીને વિનોદ આપે છે. દરેક શબ્દમાં શ્લેષવાળા ગ્રન્થની રચના કરનાર સુબન્ધુમાં તો વક્રોક્તિની અવધિજ છે. વળી તે ક્લિષ્ટત્વ, ગ્રામ્યત્વ આદિ દોષથી ભરપૂર છે. તેના ટીકાકાર શિવરામ ત્રિપાઠીએ શ્લોકોને વિવિધ રીતે લઇને અને એકાક્ષરી કોશની સહાયથી ૧૫-૧૬ અર્થ બતાવ્યા છે. બાણમાં આ જોવામાં નથી આવતું એ સંતોષજનક છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં શ્લેષ જોવામાં આવતા નથી. તેથી ત્યાંના લોકો અપરિચિત હોવાથી તેમને દોષ તરીકે માને છે પણ ભારતવાસીઓ પરિચિત હોવાથી તેમને આભૂષણ સ્થાને માને છે. કવિરાજ વક્રોક્તિમાર્ગ નિપૂણ તરીકે પોતાનાં વખાણ કરેછે. માટે યુરોપના ટીકાકારોની દૃષ્ટિએ આ કલંક ભલે હોય પણ અમારા મતથી તો એજ સૌન્દર્યમાં વધારો કરે છે.

પિટર્સન બીજો એક દોષ કાઢે છે. અરેબીઅન નાઇટ્સમાં અને પંચતંત્ર તથા હિતોપદેશમાં જે જાતની રચના જોવામાં આવે છે, તેવી રચના પૂર્વના સર્વ દેશના સાહિત્યમાં સામાન્ય છે. ત્યાં એક મૂખ્ય કથાની અંદર ઘણી નાની કથાઓની ફુલગુંથણી હોય છે. આથી બહુવાર મૂળકથા બાજુપર રહી જવાથી તે લૂપ્તપ્રાય થઇ જાય છે. આ દોષ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ પ્રચલિત છે. અરેબીઅન નાઇટ્સમાં શરૂઆતમાં નાયિકાની અવસ્થા જોઇને આપણે તેના પ્રતિ અનુકમ્પાવાળા થઇએ છીએ. જેમ જેમ વસ્તુ વિકાસ પામે છે, તેમ તેમ આપણે તેના ભાવિ તરફ બેદરકાર થઇએ છીએ. અન્તે મૂળ કથા

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust
પાછી આવે છે ત્યારે નીરસ થઇ પડે છે કારણકે તે આકસ્મિક અને નિષ્પ્રયોજન લાગે છે. તેજ પ્રમાણે અહિંયાં પણ છે. આ રચના જો ઉપકથાઓજ મૂખ્ય સ્થાનને યોગ્ય હોય તો સારી છે. પણ બાણે એ પ્રેમીઓના આખ્યાનમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેથી અસ્થાને છે. પાત્ર પુનર્જન્મથી સંબંધવાળાં છે, તેથીજ બાણની કથા સુસંકલિત અને અનુભવછાયા સહિત લાગે છે. કોઇ પણ પાન ઉઘાડીએ તો તેમાં લખેલા શબ્દો કોના બોલેલા હશે, તે આપણે જાણી શકતા નથી. પોપટે શુદ્રકની સભામાં કહેલી, જાબાલિએ પોપટની પાસે કહેલી, ચંદ્રાપીડકથાના, મહાશ્વેતાએ કહેલા, કપિંજલે પુણ્ડરીકને આપેલા ઉપદેશમાંના શબ્દોજ હોય. આ બધી કથાની ગુંચવણી કોઇ પણ વાચક ધ્યાનમાં રાખી શકતો નથી. થોડાં પાન ગયા પછી ગ્રન્થકાર પણ એમ કરવાનો વૃથા શ્રમ પણ કરતો નથી. વાચક પણ એમ માને છે કે પોતે કવિએ કહેલી ચન્દ્રાપીડકથા વાંચે છે અને નહિ કે પોપટે કહેલી. ગ્રન્થને અન્તે પોપટની અને જાબાલિની કથાની પૂર્ણાહુતિ વાંચતાં આપણું મન સ્મરણ શક્તિની ખામી માટે અપરાધી બને છે. કાર્ય સ્થાન અને સમયનું ઐક્ય, કથાનો અન્ત અને આરંભ શૂદ્રક સભામાં લાવવાથી પાર પડી શકે છે પણ તે લઘુજીવી છે અને તેની અસારતા અન્તે શૂદ્રકને જે રીતે દુર કરવામાં આવે છે, તે તે ઉપરથી જણાઇ આવે છે. યોગ્ય વિભાગ પાડવાની વિવેક શક્તિ બાણમાં ન હતી એમ કેટલાક કહે છે. વર્ણન બહુ સૂક્ષ્મ રીતે આપવાથી વાચકવૃન્દ ગભરાઇ જાય છે. ઉદાહરણાર્થે વૃદ્ધદ્રવીડ વર્ણન અતિવિસ્તારવાળું અને પરિશ્રમ આપે એવું છે. પ્રભાત અને સન્ધ્યાનું વર્ણન આપવામાં એક ચિત્ત થઇને અથવા નાયિકાના અવયવનું વર્ણન કરવામાં ગુંથાઇ જઇને ગ્રન્થકાર વસ્તુ પ્રતિ ઉદાસીન થઇ જતો લાગે છે, તોપણ પ્રત્યેક ઉપકથા મૂળ વસ્તુ વિકાસ માટે ઉપયોગી થઇ પડે છે. કથા સાંભળનાર શૂદ્રક જાતેજ કથા નાયક છે, તેના પ્રેમના ઉદ્દીપન માટે કથા શ્રવણ આવશ્યક છે તે સાંભળવાથીજ

" जन्मनि [illegible] हृदयवेदनामनुभूय जीवित-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

मुत्स्यक्ष्यसि।" એ શાપ ખરો પડે છે. બીજા જન્મમાં પણ તે વિરહાનલદગ્ધ થઇને પ્રાણ ત્યજે છે. આ બધું કથાને અન્તેજ જાણવામાં આવે છે અને એજ વસ્તુ રચનામાં બાણનું ચાતુર્ય સૂચવે છે એમ મીસ રીડીંગ લખે છે,

પહેલેથીજ તે વસ્તુના મધ્ય ભાગમાં ઝંપલાવે છે. અને જેમ જેમ વસ્તુવિકાસ થાય છે, તેમ તેમ પૂર્વવૃત્તાન્તથી પાઠકગણને મોહ પમાડે છે. આ રીતથી એક લક્ષ્યકાર્ય તે સાધી શકે છે. આખી કથા જુદાં જુદાં ઉપાખ્યાનથી બનેલી છે. એ સંતાડીને એક બીજા સાથે સંબંધ ધરાવતા વિભાગ વાળી એકજ કથા છે, એમ બતાવીને રસવૃદ્ધિ કરવામાં તેનો પ્રયત્ન સફળ થાય છે. એક કાંઠે ગ્રન્થ-સાગરમાં પ્રવેશ કરી થોડોક સમય દૃષ્ટિમાં રહી શૂદ્રક વચ્ચેજ તેની અંદર ડુબી જાય છે અને એકદમજ સમૂદ્રને બીજે કાંઠે ઉભેલો નજરે પડે છે, આ નીરસતા ઉત્પન્ન કરે છે એમ કેટલાક માને છે. તેઓ પણ એટલું તો કબુલ કરે છેજ કે કાર્યનું ઐક્ય સાધવાનો બીજો ઉપાય નથી. કથાનો મોટો ભાગ પોપટને મોઢેથી બોલાયલો છે. તે પણ કલંક છે અને તેનાથી કથાની નિસર્ગતામાં વાંધો આવે છે. દન્તકથાના સાહિત્યમાંથી વિચાર લેતાં ને બીજી મૂળ કથાને અનુસરવા જતાં આગલી કથાની સામગ્રી પોતાની કથાને યોગ્ય તેણે બનાવી નથી, એમ પિટર્સનનો મત છે. પોપટે કરેલો કથાનો આરંભ કવિના ચાતુર્યને શોભા આપે એવો છે. પણ નિરાશ થએલી મહાશ્વેતાના વિષાદનું વર્ણન અને કાદમ્બરીના અભિનવ મન્મથ વિકારનું વર્ણન એક પોપટના મોઢે બોલાએલું છે. એ જો વાંચકને યાદ રહ્યું હોય, તો તેની શી અવસ્થા થાય તેની મનથીજ કલ્પના કરો લેવી. સારે નસીબે એ વાતની તેને સ્મૃતિ રહેતી નથી.

મુખ્ય ઘટનામાં કાદમ્બરીની કથા તદ્દન નવી નથી. બાણની શક્તિતો મૂળ કથામાં તેણે જે ફેરફાર કીધા છે તે ઉપરથી જણાય છે. ગુણાઢ્યની બૃહત્ કથા બાણને જાણીતી હતી એમ હર્ષચરિતની પ્રસ્તાવનાના

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

શ્લોકો ઉપરથી અનુમાન થાય છે.[1] તે બાણને આનન્દ આપતી હતી એમ પણ જણાય છે. સોમદત્ત કથાસરિત્સાગરમાં અને ક્ષેમેન્દ્ર પોતાના ગ્રન્થમાં તેમનાં પુસ્તકો ગુણાઢ્ય રચિત બૃહત્કથાનાં ભાષાન્તરો છે એમ કહેછે. વસ્તુ સામ્યવાળી એક કથા કથાસરિત્સાગરમાં છે. જો કે સોમદેવ બાણની પછી થઇ ગયો, તોપણ મૂળ વસ્તુ ગુણાઢ્યના ગ્રન્થમાંથી લીધું હોય એમ કેટલાક માને છે. બીજા કેટલાક એમ કહે છે કે જન સમૂહમાં પ્રચલિત કથામાંની એકનો બાણે થોડા ફેરફાર સાથે ઉપયોગ કર્યો અને તેનોજ સંગ્રહ ગુણાઢ્યે પોતાના ગ્રન્થમાં કર્યો. તેથી વસ્તુસામ્ય છે. આખી કથા બહુ લાંબી હોવાથી અહિં આપી નથી. શક્તિયશાના પ્રેમથી પરવશ થએલો વિદૂષકચિત્ત રાજા નરવાહન પોતાના પ્રધાનને મોઢેથી એક કથા સાંભળે છે. તે વાર્તાનો આરંભ કાદમ્બરીની પેઠેજ થાયછે અને વસ્તુસંકલના પણ તેવીજ છે. ચંદ્રપીડ (સોમપ્રભ) અચ્છોદથી પાછો ફરેછે, ત્યાં સુધી કાંઇજ ફેર નથી ત્યાર પછી બાણે ઘણો ફેરફાર કર્યો છે. તે મૂળ કથાનો અન્તભાગ વાંચવાથી જણાશે.[2]

જગદુન્માદક કાદમ્બરી વૃત્તાન્ત મૂળ વાર્તાથી ભિન્ન શાથી છે. એવો પ્રશ્નજ ન હોઇ શકે. પ્રતિભાશાલી પુરૂષો મૂળ રૂપમાં મનોરમ ફેરફારો કરે છે કે જેવા કાલિદાસે મહાભારતમાંના શકુન્તલાઆખ્યાનમાં કર્યા છે. ગુણાઢ્ય સમય નિશ્ચિત નથી. તોપણ એટલું તો નક્કીજ છે કે તે બાણનો પૂર્વજ અથવા તેનો સમકાલીન હશે. બાણની બુદ્ધિના પ્રભાવે નિર્માંસ અસ્થિપંજરમાં પ્રાણ મુકીને તેને સુમનોહર બનાવ્યું છે. મૂળકથા પ્રમાણે નાયિકા અથવા તેનાં માતા પિતા કાદમ્બરીમાં નીચ જાતિમાં જન્મ પામતાં નથી તે બાણનું ચાતુર્ય બતાવી આપે છે.

---

૧ समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना ।
हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय बृहत्कथा ॥ (हर्षचरित)

૨ વિસ્તાર ભયથી તે અહિં આપ્યો નથી. જીજ્ઞાસુએ પિટર્સનની કાદમ્બરીની પ્રસ્તાવનાનાં પાના ૯૪–૯૫ જોવાં. પાત્રનાં નામમાં કરેલો ફેરફાર પરિશિષ્ટમાં આપ્યો છે.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

ગ્રન્થારંભમાં સઘળાં પાત્રને ઘણી ખુબીથી એકઠાં આણ્યાં છે. પક્ષિજીવન, તપસ્વિજીવન અને સભાજીવન, એક બીજાના વિરોધથી શોભી ઉઠે તેમ સુન્દર રીતે આલેખ્યાં છે. ક્યાં પક્ષી અને ઋષિઓનું શાંત જીવન ! અને ક્યાં કોલાહલ પૂર્ણ નગરજીવન ! તેનો ભેદ બાણે સારી રીતે બતાવ્યો છે. મહાશ્વેતાના પ્રેમની વાર્તા નાયિકાના પ્રવેશને માટે અને તેના વ્યાઘાતાર્થે સારી રીતે ગોઠવી છે. બે સાથે ચાલતી વાર્તાઓને સાંધી રાખવી અને તેમનો સંબંધ મેળવવો તેજ રચનામાં કવિનું ચાતુર્ય પ્રગટ કરે છે. તેનાં પાત્રો ખાસ લક્ષણવાળાં છે અને તેવાંજ રહે છે. સૂક્ષ્મ ભેદવાળાં હોઇને તેઓ જાણે જીવતાં હોય તેમ એક બીજાથી છુટાં થઇ પડી આવે છે. જોકે તેનું પાત્ર નિરૂપણ અતિ વિસ્તારવાળું છે, તોપણ છાયા પેઠે ઉભેલા શૂદ્રક સિવાય સર્વ પાત્રો સચેતન લાગે છે. ઉદાર મનવાળો તારાપીડ, પ્રેમપૂર્ણ વિલાસવતી, પ્રજ્ઞ શુકનાસ અને વિશ્વાસ પાત્ર પત્રલેખા, એ પાત્રો આપણા પર અસર કરે છે આથી પાત્રની કલ્પનામાં અને આલેખનમાં બાણનો શ્રમ સફળ થયો છે એમ હું માનું છું.

કાદમ્બરીના વર્ણનમાં બાણે પોતાનું સઘળું કૌશલ્ય વાપર્યું છે, અને તેની અવલોકનશક્તિ રૂપી સમુદ્રનો પુરેપુરો ઉપયોગ કરી નાખ્યો છે. ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષાનો સમૂહ ખાલી કરી નાખ્યો છે. મનના ભાવો પુરેપુરા વાપર્યા છે. તેના મનના ભાવો બહુ સૂક્ષ્મ રીતે વર્ણવેલા છે. કાદમ્બરી પ્રવેશમાં ઘણો વિલમ્બ કર્યો છે, એટલો રચના દોષ છે, પણ ત્યાંથી તે સમાપ્તિ સુધી, તે કોઇપણ વખત દૃષ્ટિ બહાર જતી નથી. નાયિકાનો પ્રવેશ કરાવી પછીથી તેને દુર રાખવી એ સારૂં નહિ એમ કવિનો મત હશે. તેનું પહેલું સંભાષણ મહાનુભાવતા, અનુકંપા, સુશીલતા, સખિજનવાત્સલ્ય, વાક્પટુતા ઇત્યાદિ ગુણોને બતાવી આવે છે. પ્રેમપરવશ કાદમ્બરીનું વર્ણન પાઠકગણના હૃદય પર ઉંડી અસર કરી તેને કાદમ્બરીરસમત્ત કરે છે. ચન્દ્રાપીડ વીર, ધીર, વિનીત, ચતુર, અનુરક્ત નાયક છે. અવિનયનો પરાજય એજ ગ્રન્થનું તાત્પર્ય [illegible] (પુણ્ડરીક) ની

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

અધોગતિથી જણાય છે. તે સમયના કવિમાં સામાન્ય એવા ગ્રામ્યત્વ, પ્રાકૃતત્વ, અશ્લીલત્વ, વગેરે દોષો બાણના પુસ્તકમાં દેખાતા નથી. એકાદ પદ અથવા કોઇ કોઇ સ્થળે શબ્દના અર્થ વૈચિત્ર્યથી મન હરણ કરે એવું વાક્ય કર્ણને અપ્રિય થઇ પડે છે. આ પુસ્તક શૃંગાર રસ પ્રાધાન્ય હોવા છતાં વિષય ઉત્પાદક નથી. તેની લેખન પદ્ધતિ સુકુમાર અને સુન્દર છે. તેનું મન કલ્પનામાં અતિકુશળ અને સામાન્ય વસ્તુઓના અવલોકનમાં પણ ચપળ છે. દાખલા તરીકે ચણ્ડિકાના દેવળનું વર્ણન અને વૃદ્ધ દ્રવિડનું વર્ણન. વૃદ્ધ દ્રવિડ વર્ણન તો એટલા બધા સૂક્ષ્મપણથી આપ્યું છે કે તે કોઇ કોઈ વખત ઘૃણા ઉત્પન્ન કરે છે. પણ સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પાડવામાં તેનો શ્રમ સફળ થયો છે, પ્રવૃત્તિજીવન અને નિવૃત્તિજીવન ઘણી કુશળતાથી આલેખ્યાં છે. જાબાલિના આશ્રમના વર્ણનમાં અને મહાશ્વેતાના એકાન્તવાસ નિરૂપણમાં તે ઉત્કૃષ્ટ નથી એમ પિટર્સન કહે છે. કદાચ યુરોપના લોકો આવી બાબતોનો મર્મ સમજી શકતા નથી. જનસ્વભાવ અને તેમના મનના ભાવ બહુ કુશળતાથી અને હોય તેવાજ વર્ણવ્યા છે. આ ગ્રન્થ લખાયો તે સમયે જે વિચાર શૈલી પ્રચલિત અને લોકમાન્ય હતી, તે સર્વ બતાવનાર તરીકે કાદમ્બરી ઉપયોગી થાય છે. મુનિઓના શાન્ત ઉદ્યમમય જીવનનું વર્ણન મનોવેધક છે. ચન્દ્રાપીડ દિગ્વિજય માટે પ્રસ્થાન કરે છે,તે સમયનો શુકનાસનો ઉપદેશ અપ્રિતમ છે. તે કથા વિભાગ તરીકેજ નહિ પણ સર્વ સામાન્ય ઉપદેશ તરીકે કવિએ લખ્યો છે. તેણે આપેલું વનવર્ણન નિઃસત્વ અને બહુ રસપૂર્ણ નથી. પણ કુદરતની રમણીય વસ્તુઓ પરત્વે બાણની રસજ્ઞતા તેમાંજ જણાઇ આવે છે, અલંકાર શાસ્ત્રીઓએ કવિઓ વડે વપરાતા ઉપમા ઉત્પ્રેક્ષા વિગેરે અલંકારોને એકેએક લખીને જ્યારે નીરસ નહિ કરી નાખ્યા હોય, ત્યારે બાણે પોતાનો ગ્રન્થ રચ્યો હશે. બાણના શબ્દ નવીન ઓજસ્ અને પ્રશંસાતિશયથી ભરપૂર છે.

અલૌકિક પાત્ર પ્રવેશ સ્વાભાવિકતાનો નાશ કરે છે. તેને પાછી લાવવામાં બાણનું સમર્થ કૌશલ્ય પણ સુખદ થતું નથી. જેમ જેમ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

કથા પ્રવાહ આગળ જાય છે, તેમ તેમ માનુષી શોક અને દેવી આશ્વાસનવાળી કથા આપણી નજરે પડે છે. ત્યાંપણ મૃત્યુ, અનુમૃત્યુ, સંયોગ, આશાબંધન, વગેરે સામાન્ય અનુભવ અતિ સુંદર રીતે આલેખ્યા છે. પાત્ર સમુદાય વર્ણન કાવ્ય પેઠે દેવાંશી છે અને રસ-નિરૂપણ તેના જેવુંજ છે, એમ પિટર્સન કહે છે. પ્રતિભાશાલી પુરૂષ રત્નો જે પ્રકારનું સાહિત્ય લખે છે, જે સાંભળવાનું સર્વજનો ઇચ્છે છે અને જે અતિ વિરલ છે, તેવા સાહિત્યમાં કાદમ્બરી લાંબા વખત સુધી પ્રથમ પંક્તિએ રહેશે. " गद्यं कविनां निकषं वदन्ति " એમ કહેનારે સત્યજ કહ્યું છે. ગદ્યમાં કવિની પરીક્ષાને માટે જેવો સારો અવકાશ છે, તેવો પદ્યમાં નથી. ત્યાં તો પદ્ય મેળ માટે આમ કર્યું હશે, એવો બચાવ કરી શકાય. પણ ગદ્યમાં તેમ થાય નહિ. તેથી કવિની પરીક્ષા કરવા ઇચ્છનારે તેના ગદ્યનીજ પરીક્ષા કરવી. ગદ્યમાં પણ પાંચાલી રીતિ સર્વોત્કૃષ્ટ મનાય છે.

शब्दार्थयोः समोगुम्फः पाञ्चालीरीतिरिष्यते ।
शीलाभट्टारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा यदि ॥

આ ઉપરથી જણાયછે કે બાણનું ગદ્ય પાંચાલી રીતિમાં લખાયલા બીજા સર્વે ગ્રન્થો કરતાં પણ ચઢતું છે " ओजःसमासभूयस्त्व-मेतद्गद्यस्य जीवितम् ।" એમ કાવ્યાદર્શમાં દણ્ડિન્ કહે છે. ઓજસ્ તથા સમાસબાહુલ્યમાં બાણ અપ્રતિમ છે એ નિર્વિવાદ છે. આ ઉપરથી જણાશે કે સંસ્કૃત ટીકાકારોના મત પ્રમાણે બાણનું ગદ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ અને અનુકરણીય છે. મહાકવિ શેકસપીયરની પેઠે તે પણ નાયકનિરૂપણ કરતાં નાયિકાનિરૂપણમાં વધુ કુશળ છે, એમ પણ કેટલાક કહે છે. અલંકાર શાસ્ત્રની એડીઓ હોવા છતાં પણ તેની ભાષા શૈલી વિવિધ પ્રકારની જણાય છે. તેની લેખનપદ્ધતિ અકર્કશ અને વિલાસવતી છે. ટુંકાં વાક્ય લખવામાં તેમજ લાંબાં વાક્ય ગુંથવામાં તેની શક્તિ સરખીજ છે. તેનું ગદ્ય પ્રભાવશાળી છે. દાખલા તરીકે મહાશ્વેતા દર્શન સમયે કપિંજલે પુણ્ડરીકને આપેલો ઉપદેશ છે. તેનું ગદ્ય અલંકારયુક્ત અને કવિમનોરથસૃષ્ટિવાળું છે.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

ઉપમા ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે પદે પદે જોવામાં આવે છે. દીપક સહોક્તિ વિરોધ નિદર્શના વિષમ આદિ અલંકારોની ખોટ નથી. કાદમ્બરી વગેરેમાં આપેલાં વર્ણનો છેકજ કલ્પિત નથી. કારણકે હુ એન્ ત્સંગે કરેલા વર્ણનથી અને સ્મિથકૃત પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે તેવું સર્વ શ્રીહર્ષસભામાં હતુંજ. તારાપીડની સભા અને નગરનું વર્ણન, ચન્દ્રાપીડના દિગ્વિજયનું વર્ણન, શ્રી હર્ષના તે તે વિષયના વર્ણનની પ્રતિકૃતિ રૂપેજ હશે, એમ લાગે છે. ઉદાહરણ તરીકે સ્મિથ એમ કહે છે કે શ્રી હર્ષના સૈન્યમાં ૬૦૦૦૦ હાથી અને ૧૦૦૦૦૦ ઘોડા હતા, તેથી એમ માની શકાય છે કે ચન્દ્રાપીડ દિગ્વિજય માટે નિકળે છે તે સમયનું બાણે લખેલું વર્ણન તેણે નજરે જોઇનેજ લખ્યું હશે. સ્થળસંકોચને લીધે બધેજ સ્મિથનું પ્રમાણ આપ્યું નથી. માતાના મરણ પછી શુકશિશુનું તેના પિતાએ કરેલું પાલન બાણે પોતાના નાનપણના અનુભવ ઉપરથી લખ્યું હશે.

શ્રી હર્ષચરિતની અંગ્રેજી ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવનામાં મી. કાવેલ આમ લખે છે. તેની પ્રીતિ માત્ર ગહન વિષય ઉપરજ નહોતી, સુંદર અને મનોવેધક શોધવાની અને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તેનામાં હતી. સમકાલીન સ્ત્રી પુરૂષો તરફ સમભાવવાળો હતો. એપોલોનીયસ રૂહોડીયસની પેઠે તે કવિ હતો એટલુંજ નહિ પણ વૈયાકરણ[1] પણ હતો.

આ પ્રમાણે બાણના ગુણદોષ આપણે જોયા. તેણે રચેલી કાદમ્બરીની લોકપ્રિયતા સિદ્ધ કરવા માટે એકજ ઉદાહરણ આપીશું. ચત્તરજી નામના બંગાળી વિદ્વાને ઈ. સ. ૧૮૭૧માં દુર્ગેશનન્દિની નામે ઐતિહાસીક નવલકથા લખી છે. તેમાં અકબરના સમયનું વર્ણન છે. ત્યાં કથાનાયિકા પોતાના અંતર્ગૃહમાં કાદમ્બરી વાંચવામાં ગુંથાઇ હતી એમ લખ્યું છે. બાણમાં ગુણ પણ છે, તેમજ દોષ પણ છે. આ સંસારમાં કયો માણસ દોષ રહિત છે? પણ "एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः" એ કાલિદાસની ઉક્તિ

---

૧ તેનું વ્યાકરણ જ્ઞાન અગાધ હતું એમ જણાય છે.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

પ્રમાણે તેના દોષ ક્ષન્તવ્યછે. પણ જો આપણે છિદ્રજ શોધવા બેસીએ, તો " तत्को नाम गुणो भवेत् सुगुणिनां यो दुर्जनैर्नोक्तितः " તે પ્રમાણે આપણી પોતાની લઘુતાજ જણાઇ આવે છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે આ ગ્રન્થ અનેક ગુણ વડે રમણીય છે. ભારતવર્ષીય લોકોની શક્તિ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દાર્થ રૂપી અક્ષય ભંડાર શ્લેષ વગેરે વિચિત્ર ચમત્કાર નિરૂપણમાં તેની અપ્રતિમ શક્તિ, કવિત્વનું તેનું અત્યંત ઉજ્જ્વલ સ્વરૂપ, એ સર્વ એકજ ઠેકાણે ભેગાં થયલાં જોવાની કોઇની ઇચ્છા હોય તો કાદમ્બરી વાંચવાથી તેનો મનોરથ પાર પડશે. વળી પ્રાચીન કાલમાં પ્રચલિત રીતિઓ અહિંઆંજ જોવામાં આવે છે. આ દેશની જ્યારે દુર્દશા થઇ નહોતી ત્યારે અહિંઆ જે અપાર વિભવ હતો. તેની કલ્પના આ ગ્રન્થ વાંચવાથીજ થઇ શકશે.[1]

પશ્ચિમ તરફના ટીકાકારોની દૃષ્ટિથી બાણમાં દોષ છે. અહિંના લોકો તેને પણ ગુણ તરીકે માને છે. શ્લેષ અહિં અલંકાર તરીકે, અને સારા કવિના ભૂષણ તરીકે ગણાય છે, રચનાવિકાસક્રમ અને રચના પદ્ધતિ તો અહિંઆં એજ પ્રકારની ચાલુ હતી તેમાં બાણનો દોષ નથી. અલૌકિક પાત્રનો પ્રવેશ પ્રાચીન સાહિત્યમાં સર્વ સામાન્ય હતો. તેથી બાણના દોષ તે સમયની પરીક્ષા પદ્ધતિએ જોતાં ગુણ રૂપેજ છે. સંસ્કૃત કવિઓએ કહેલું બાણનું યશોગાન આપીને આ વિવાદ વિષયને પુરો કરીશું.[2]

---

૧ 'સંસ્કૃત કવિ' નામે માસિક પત્રમાંથી ફેરફાર સાથે લીધેલું.

૨ આ શ્લોકો સંસ્કૃત વિભાગમાં આવેલા હોવાથી અહિં ફરીથી આપ્યા નથી.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

ઉપસંહાર.

સર્વભક્ષી કાલ નિર્દય થઈ કાંઇજ છોડતો નથી. ક્યાં છે તે મહાન્ નૃપતિઓ ? ક્યાંછે તેમનાં મહાલયો, સ્તૂપો, અને કીર્તિસ્તંભો? ક્યાં છે તેમનું ધન ? તેમનું નામ નિશાન પણ જણાતું નથી. બાણનો ગ્રન્થ કાલના પણ વિજેતાની પેઠે સુવિખ્યાત છે. કિં બહુના "ક્ષિયન્તે ખલુ ભૂષણાનિ સતતં વાગ્ભૂષણં ભૂષણમ્" એ સિદ્ધજ છે.

કાદમ્બરી વર્ણન અને અહિંનું બીજું સાહિત્ય ગ્રીકસાહિત્યનું અનુકરણ છે, એમ પિટર્સન વગેરે માને છે. અહિંના લોકો સર્વ વસ્તુઓમાં ગ્રીક લોકો કરતાં ચઢતા હતા, અને સુધારાની પ્રગતિ પણ અહિંયાં ત્યાંના કરતાં વધારે જુની છે, એ જાણીતુંજ છે. આથી તેઓના મતને હું મળતો થતો નથી.

કથા અને આખ્યાયિકાનો વિવાદ અસ્થાને લાગવાથી અહિંઆ લખ્યો નથી.

બાણના પુત્રને તેના પિતાનો ગ્રન્થ પુરો કરવા માટે માન ઘટેછે. કાદમ્બરી પુરી કરવી એ દુઃસાધ્ય હતું. તે પણ તેણે કર્યું તે તેની વિદ્વત્તા અને પિતૃભક્તિ બતાવે છે. બાણે કથાનાં જુદાં જુદાં સૂત્રો આટલી ઝડપથી એકઠાં ન કર્યાં હોત એમ કેટલાક કહેછે, એ વાત ખરી છે. કાદમ્બરી પુરી કરવી એ ઘણુંજ અઘરૂં હતું તેથી એટલું પણ કરવા માટે તેને ધન્યવાદ આપવો જોઇએ.

આ પ્રકારનું પુસ્તક આ દેશમાં લખાયું હતું અને બાણ જેવા વિદ્વાન પુરૂષો ભારતવર્ષના અલંકારરૂપે હતા એવું આપણું અભિમાન અસ્થાને નથી.

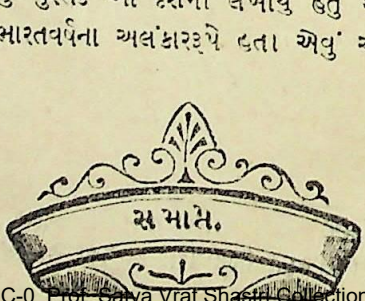

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.

Digitized by eGangotri Trust

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection.